

Юрій ШЕРЕХ

Думки проти течії

— 1949 —

М. Коцюбинська

Ю Р І И Ш Е Р Е Х

ДУМКИ
ПРОТИ ТЕЧІЇ

п у б л і ц и с т и к а

З М І С Т

Від автора

Донцов ховає Донцова. Стаття.

Над озером. Баварія. Триптих про добу, про мистецтво, про провінційність, про призначення України, про голуби і інші речі.

1. Над озером. Баварія.
2. Наша сучасність — наше мистецтво
3. При битій дорозі

В І Д А В Т О Р А

Стаття і три есеї, зібрані в цій книжечці, написані в різних стилях і з різних приводів, але пов'язані єдністю провідної думки і спільним прагненням окреслити характеристичні риси і головні потреби української духовости на сучасному етапі її розвитку. Праці ці були читані для вузчих і ширших аудиторій, але друкуються вони вперше. Деякі з них викликали пристрасну... читач думав: дискусію? — ні, пристрасну лайку на адресу автора. Власне, виявилось при цьому дві реакції тих, хто відчув себе безпосередньо затронутим. Одні намагалися всі негатииви звалити зі своєї партії на конкурентнійну — ніби тут ідеться про партії, а не про психологічний тип людини! Другі, щоб не допустити поширення висловлених тут „баламутних“ думок, вичіпили зчинити якнайбільший галас, обвинувачуючи автора в усіх смертельних гріхах, від розкладу українського суспільства починаючи і запереченням ідеї самостійної України (!!!) кінчаючи.

Автор не має сумніву, що і книжка в цілому викличе подібні реакції (і тим ще раз потвердить стару істину: Юпітере, ти сердися, отже, ти не маєш рапії); а надто аматори „уловлювати душі“ методом висмикування окремих фраз знайдуть собі рясну поживу. Не зважаючи на це, автор наважується випустити свої „думки проти течії“ в світ, бо значення порушених тут питань видається йому важливішим за свою і чужі амбіції.

Автор не міг і не хотів давати готових розв'язань і викінчених формул, уважаючи це за передчасне. Не належачи до тих, хто взагалі виступав проти гасел, автор міркував, що ще не пора висувати якісь нові викінчені гасла, своїм основним завданням ставлячи — дати ґрунт для мислення, для дискусії. Надто часто в нас шукають книжки „до подушки“, щоб швидше заснути. В протилежність цьому автор хотів дати читачеві книжку, яка не давала б йому спати, яка хвилювала б і може навіть дратувала б його, яка змушувала б думати, ятрила б рани, спонукала активно шукати виходу з теперішньої ситуації, посувала б українську духовість, а тим самим і український державнобудівний рух уперед. Якщо книжка це завдання виконає, автор буде задоволений, які б налічки на нього не наліплювали ті, хто своїм основним завданням поставив виключити з українства здатність мислити.

Травень 1948.

P. S. Книжка була готова до друку в травні 1948 р. Відтоді Д. Донцов і вже з ним видали цілу купу памфлетів проти автора цих рядків. Але, леле, в них не було жадної свіжої думки, жадного аргументу. Тому нема потреби міняти будь-що в книжці. Час, що минув, тільки потвердив думки автора і — на великий жаль — не приніс нічого нового. Що не рухається вперед, зсувається назад. Сумно, але факт.

Вересень 1949.

„У котрий же город прийдете й не приймуть вас вийшовши на вулиці його, скажіть:

І порох, що поприлипав до нас із городу вашого, обтрушуємо вам; тільки ж се знайте, що наблизилось до вас царство Боже.

Глаголю ж вам, що содомлянам дня того одрадніш буде, ніж городові тому“.

Луки, 10, 10—12.

Донцов ховає Донцова

„Das Leben... sich pausenlos verändert und diejenigen zu Sklaven der Form macht, die ihm weder zu folgen noch es immer wieder neu zu gestalten willens sind“.

Казімір Едмунд

„Найхарактеристичнішою рисою сучасного українця є зміна квієтизму на неспокій. Сталий неспокій, сумнів апостола Томи і одночасно стремління відшукати нові вартості“.

Юрій Лука

В журналі „Орлик“ за вересень 1947 року надрукована стаття Д. Донцова, в якій він дуже гостро нападає на Юрія Косача. В журналі „Проблеми“ за липень 1947 року надрукована стаття М. Лагодівського, в якій він дуже гостро нападає на Д. Донцова. Можна думати, що статті писані одночасно і в усякому випадку незалежно одна від одної. Цікаво подивитися, що саме закидає Д. Донцов своїм противникам і що йому закидають його противники. В дальших цитатах ми дозволили собі викинути власні імена і заступити їх для обох об'єктів нападу — Д. Донцова, в одному випадку, Юрія Косача, в другому, займенниками „він“.

В одній статті говориться: „Духова структура його незгармонізована і повна внутрішніх протиривств та несподіваних скоків, як мало яка інша. Наверх виявилось це в політичнім кочівництві з одного табору до іншого і зміні політичних переконань і ідеологій“. У другій статті говориться: „Зрештою, тяжко трактувати його, який стало сам собі заперечує. І, мабуть, напівсвідомо“. Отже, маємо обопільний закид у непослідовності і морально-політичній несталості.

В одній статті говориться: Він — „автор брошури... , із-за якої міг ґратулювати йому сам герольд безбожництва Ярославський“. В другій статті говориться, що противник її належить до фальшивих пророків, які „поставили в осередку своєї доктрини людину, детронізуючи її Творця, який повинен стояти в центрі всього“. Отже, маємо обопільний закид у безбожництві і намаганні поставити людину понад і поза Богом.

В одній статті говориться: Він пропагував „аморальність як національну чесноту“. В другій статті говориться: Він сіяв „повну душевну й моральну розперезаність“. Отже, маємо обопільний закид в аморальності.

В одній статті говориться, що він є носій тієї „анархії думки, волі і почуття, яку спостерігаємо в сучасній Європі; анархії, що перетворила гуманізм у моральний квієтизм і непротивлення злу; раціоналізм — в боговідступство, а вільнодумство — в заперечення всяких керуючих аксіом в житті особистім і громадським“. В другій статті говориться, що він „став, може і зовсім несвідомий того, знярядям загально-європейської тенденції визволення бестії“. Отже, маємо обопільний закид у бестіяльності і торуванні шляху для бестіяльного в людині.

В одній статті говориться, що він породжує не „виховання, а хаотизацію загалу“. В другій статті говориться, що його проповідь приносить „замість упорядкування... хаос думок, замість оформлення нової духовости... духове розхристання і моральне розгнуздання“. Отже, маємо обопільний закид у хаотизації загалу.

Чи треба провадити далі ці зіставлення? Чи не переконався читач, що Д. Донцов закидає своїм противникам те саме і майже тими ж словами, що вони йому? Ледве чи здогадався читач, що в перших трьох випадках подано на першому місці вислови Лагодівського, а на другому — Д. Донцова, а в других двох — навпаки.

Чи може бути корисною і плідною дискусія, в якій дискутант закидають один одному те саме? Очевидно, що тут може йтися тільки про сперечання чисто словесне, коли в однакові слова вкладається відмінне значення, або про дискусію позірну. Про дискусію, вирвану з живого історичного контексту і піднесену в якусь сферу абстрактних, безтілесних понять.

Про Д. Донцова написано вже дуже багато. Одні доводять, що йому новітня українська духовість зобов'язана своїм оформленням Другі вважають його за зло-

го духа новітнього українства, духа, що розтлівав і спотворював усе добре, що в українстві є. Між цими двома полюсами є безліч градацій. В таких обставинах звертатися ще раз до перегляду ролі й ваги Д. Донцова — чи доцільно це? Полемізувати з Донцовим — чи варте це накладу часу і паперу?

Потреба дискусії з Д. Донцовим стане ще сумнівніша, коли згадаємо загально-відомий зрештою факт, що в полеміці Д. Донцов не є прихильник чистої гри. Що він ніколи не розглядає поважно аргументів противника, а намагається, вихопивши з його писань кілька випадкових або вирваних з контексту цитат, скомпромітувати і спалювати свого противника, покладаючи надію на те, що під громом його обвинувачень і градом його сарказмів читач забуде незбивні аргументи, висунені проти Д. Донцова, і буде загіпнотизований нав'язанням оратора і навальністю наскоку. Що, інакшими словами кажучи, Донцов не полемізує, а очорнює, і не бореться „законними методами“, а підставляє ніжку, сподіваючися, що при падінні його ворога вибух реготу навколишньої аудиторії заглушить голос чесного судді змагань, що міг би домагатися дотримання правил.

Всі ці загальновідомі речі можна дуже легко потвердити і на матеріялі „Листи до голови МУРу п. Уласа Самчука“, вміщеного в „Орлику“, з якого наводжувано перед цим цитати і який є безпосереднім приводом написання цих рядків. Ось небагато прикладів з багатьох можливих.

Д. Донцов протестує проти статті Юрія Косача „Вільна українська література“, вміщеної в збірнику „МУР“ ч. 2. Це не перешкоджає йому одначе раз-у-раз замість прізвища Юрія Косача ставити слово „МУР“. Він пише: „Проти чого протестує „МУР“?“ Або: „МУР“ уважає, що „Вісник“ мав згубний вплив на літературу доби“; або „МУРові“ ці статті (в „Віснику“ Ю. Ш.) не подобаються“ і т. т. і т. д. Можна було б подумати, що Д. Донцов не знає, що він має справу не з журналом, а із „збірником літературно-мистецької проблематики“, себто із збірником дискусійних матеріялів. Але він не може не знати цього, бо це надруковано на титульній сторінці книжки. А може йому попався примірник з вивраженою титульною сторінкою? Тоді він мав дуже доброзичливих передатників книжки, що вирішили полегшити йому полеміку. Можна було б подумати, що Д. Донцов не знає і вступної редакційної статті до I-го збірника

„МУР“, де ясно написано: Збірники МУР'у — „де мусить бути трибуна літературно-мистецької праці і дискусії. Трибуна для всіх вільна і не обмежена апріорними доктринами“. Так подумати можна було б, якби Д. Донцов не цитував іншого місця цієї самої статті. А може йому попався примірник з вирваним цим уступом? Але чи не розраховує він просто на наївного читача, якого можна задурити, на читача, сказати б, не з „еліти“, а з „гречкосіїв“?

Адже це не недогляд і не випадковість. Бо коли спершу під поняття МУР підставляється як тотожне — поняття „Косач“, то слідом за цим під поняття „Косач“ підставляється як тотожне — поняття.. большевизм. В цьому, власне, суть статті.

Правда, Д. Донцов починає з заяви: „Не особа автора статті (Юрія Косача. Ю. Ш.) цікавить мене“. Однак наступну фразу він уже присвячує якраз особі автора, згадуючи, що свого часу той друкувався в органі галицького радянфільства — або, як це формулює сам Д. Донцов, „в большевицьких „Нових шляхах“. І цей мотив стає провідним і повторюється чим далі, тим настирливіше. Мовляв, „автор нападу з МУР'у“ не „припадково опинився з А. Крушельницьким і М. Рудницьким“. Мовляв, напади на „Вісник“ пояснюються тим, що їх автор — „новошляхivecь“. Юрій Косач закидає „Вісникові“, що той не знайомив читача з творчістю Р. Ролляна, А. Барбюса, Т. Манна, Ф. Верфеля, Дж. Голсворсі, П. Бак, Т. Драйзера, А. Сінклера, Дж. Папіні, а з старих ігнорував Шіллера, Байрона, Шекспіра, Рабле, Сервантеса. Д. Донцов відповідає на це, що Юрій Косач підносить „галерію славних прихильників „третього Риму“ — Барбюса, французького большевика, А. Сінклера, американського большевика“ — і поспішає перейти до висновку: „Все це логічно для був. колеги А. Крушельницького і М. Рудницького, який тепер в „Радянській Україні“ так само, як напасник з МУР'у бореться з вісниківським „шовінізмом“.

Автор цих рядків не належить до прихильників творчости А. Барбюса і А. Сінклера і не вважає, що „Вісник“ погано робив, не висвітлюючи їх діяльність. Але чи бажання познайомити з ними читача вже означає большевизм? І далі: чому Д. Донцов не помітив усіх інших наведених у Юрія Косача прізвищ? Дуже просто: назвати Папіні, Верфеля, Голсворсі большевиками... Це навіть за логікою Д. Донцова неможливо. А відпові-

дати по суті... Цього ніколи не робив Д. Донцов. Його метода: компромітувати противника, паплюжити, обпльовувати. Апелювати не до розуму культурної людини (за його термінологією „еліти“), а до розгнузданих інстинктів черні — за власним висловом Д. Донцова „того шумовиння, тої голоти, яку Бакунін звав „Гранд канай популер“, а Маркс — „люмпенпролетаріатом“.

Чи ж дивно, що далі рух іде вже на виключених гальмах? Заявляється: „Хто читав промови громовержців Громика чи Молотова, той завважить відразу, з чийого арсеналу, з арсеналу чийої доктрини запозичені обвинувачення в тих страшних гріхах“. Або: „Великих слів велика сила, що її знайдете в кожному червоному чи рожевому часописі“. Тепер ґрунт підготовано, леопард — правда, — вже беззубий — може зробити новий стрибок: „Недавно ще й „Радянська Україна“ знов писала про поступ... і за співпрацю націй, особливо за „споконвічне братство“ нашого народу з московським“. І виходить, ніби Юрій Косач обстоював „братерство“ нашого народу з московським“, хоч ні на що подібне в його статті ані натяку нема. Ланцюг фальсифікацій завершено: низкою підстановок, зрештою дуже нескладних, розрахованих на цілковитого примітива, „доведено“, що МУР пропагує большевизм і москвофільство, а вісниківство — єдине, що цьому протистоїть.

Чи Д. Донцов справді думає, що Юрій Косач заражений большевизмом? Звичайно, ні. Він прекрасно знає, що Косач не менший ворог большевизму, ніж він сам. Але демагогія є демагогія, і її якнайширше пускає в хід Д. Донцов (як і нерідко його противники). Німці кажуть: Die Lüge hat kurze Beine. Це прекрасно потверджує і наш ватажок леопардизму. Коли він випадкові фрази або уривки фраз, наведені з творів його противника, зіставляє з так само вихопленими уривками фраз з большевицької преси, він чудово знає, що він фальшує карти.

До речі ця метода — улюблена метода всіх наших демагогів. І тому треба підкреслити, що не всі фрази, вживані большевиками, — погані. Погані часто не фрази, а той реальний зміст, яким большевики їх сповняють. Коли большевицька конституція проголошує низку прав людини, — в цих **фразах** є багато слушного, і біда в тому, що вони в тій системі можуть бути тільки фразами. Коли большевизм розпинається за національне визволення колоніяльних народів Азії, — то під цими

фразами цілком можна підписатися, — а зовсім інша справа, які вчинки, які підступи за ними ховаються. Бо коли вже йдеться про фрази, то Д. Донцов може в советській пресі прочитати — і то в вироку найвищого суду, що А. Крушельницький, зв'язками з яким найбільше докоряє Д. Донцов Юрієві Косачеві, засуджується до кари за націоналізм; а друга особа, згадувана Донцовим, Михайло Рудницький, за час, що минув від днів написання листа Д. Донцова, теж опинився в шкідливих націоналістах. От „Радянська Україна“ в числі з 27. 11. 47. обурюється, що „аж до останнього часу членами Спілки письменників перебували такі запеклі буржуазні націоналісти, як П. Карманський, М. Рудницький“. Це фраза з редакційної статті „За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність укр. радянської літератури“! Одначе цим фразам Д. Донцов не поїме віри, бо вони йому не вигідні! Тож загальний висновок є той, що зіставляти фрази можна за їхнім реальним змістом, а не за їхнім звучанням. Зрештою ми далі ще побачимо, що дуже багато оцінок самого Д. Донцова дуже багатьма рисами надзвичайно близькі до большевизму, хоч і не будемо робити з цього висновку, що він є большевик або агент большевизму, — дарма що об'єктивно останні писання Д. Донцова страшно корисні для большевизму.

І тут ще одне типове непорозуміння: як аргумент правоти Д. Донцова виставляється те, що саме на нього нападає найбільше большевицька преса. О sancta simplicitas! Большевики досить вираховані пропагандисти, щоб знати, що на одних треба нападати, а інших — замовчувати. І нападають вони звичайно в двох випадках: або тоді, коли замовчати ніяк не можна, або тоді, коли з усіх ворогів це, на їхню думку, саме той, який найлегше дає себе скомпромітувати. І ще треба довести, з якої саме з цих двох причин большевики нападають на Д. Донцова, водночас замовчуючи, скажімо, Ольжича, або Юрія Липу, або Й. Позичанюка, які були суб'єктивно не меншими ворогами большевизму, а об'єктивно може далеко небезпечнішими. Чи може серед сотень тисяч людей, знищених єжовщиною, не було страшних для большевизму ворогів? Одначе про них не згадувано ніде й ніяк. Ні, ця пекельна машинерія демагогії й терору вміє не тільки галасувати, вона вміє і мовчати. І, здається, не буде помилкою сказати, що своїх найбільших ворогів вона воліє замовчувати — принаймні починаючи від середини 30-х років.

Таким чином демагогічність, розрахунок на легко-вірного, безкритичного читача, що не вмів й не любив думати, нарешті, беручи об'єктивно, просто фальсифікація думок і намірів противника — це методи „полеміки“ Д. Донцова. Що дивуватися спритній грі на місці обрубаними цитатами в полемічних статтях, коли цілі книжки Д. Донцова побудовані з початку до кінця на фальсифікації цитат!

От, скажімо, „Дух нашої давнини“ — книжка на 271 сторінку, яка найменше на три чверті складається з цитат — переважно цитат з нашого старого письменства. Тільки воістину катастрофічним незнанням у нас нашої давньої літератури (та ще, правда, незвичайно нудним характером твору) можна пояснити, що досі ніхто всерйоз на це не звернув уваги. Не будемо займатись гумористикою расової маячні Д. Донцова — це матеріал радше для „Лиса Микита“. Але коли Д. Донцов окреслює риси української „еліти“, спираючися на нібито наше старе письменство і Шевченка, то справді камені готові возопити! Рисами еліти Д. Донцов уважає шляхетність, мудрість і мужність. Згода (хоч мудрість у розумінні Донцова зовсім не мудрість). Та коли він починає з ідеалу нашої старої літератури робити якихось фіурероподібних молодчиків, то це виглядає передусім... комічно. Ось він пише: „У князівській Русі володарі не дбали про „фізичне збереження нації“, не дбали про кобилу й поодинокого смерда і його ріллю, лише про всю Руську Землю“ (165). Лапок нема, але образи нагадують повчання Володимира Мономаха дітям. Розкриваємо його й читаємо буквально таке: „Всього ж паче убогих не забувайте, но єлико могуте по силі корміте, і придавайте сироті, і вдовицю оправдіте самі, а не вдавайте сильним погубити чоловіка. Ні права, ні крива не убивайте, ні повелівайте убити його; аще буде повинен смерті, а душі не погубляйте нікакої же християни“. Виходить, що Володимир, в протилежність твердженню Д. Донцова, навчав дбати не тільки про землю і про фізичне збереження нації, а і про кожну людину, і навіть винних (крива!) закликав не вбивати!

За Д. Донцовим Мономах „радив „не зріти на воеводи і сторожі, або на посадників і на баричі“, — себто пропонував не звертати жадної уваги на добробут і щастя окремої людини. Розкриваємо текст і читаємо: „На войну вишед, не лінітеся, не зріте на воеводи“ і т. д. Пропущено маленький деталь: те, що у князя Володи-

мира було режимом війська в поході, Д. Донцов видає за постійну його настанову в житті.

Кирило Турівський закликав славити Христа, передусім, за те, що він є „вся волки і агниці в єдино стадо собравший“. Це не перешкоджає Д. Донцову робити його теж ідеологом самих вовків — „провідної касті“, яка не знає жалю і людських почувань взагалі (169). Те саме з Шевченком, який мріяв про суспільство рівних людей, про суспільство-рідину, де „врага не буде супостата, а буде син і буде мати, і будуть люди на землі“, — а Д. Донцов робить з нього ненависника і мальтретанта „гречкосіїв“, з яких Д. Донцов хоче зробити об'єкт зневаги й глузу. Він пише: „Вимріяне демократами суспільство, яке складалося б лише з селянства або взагалі лише з т. зв. трудящого народу без окремої провідної вестви — це плебейська фантазія, в житті неіснуюча“ (121). Зараз для нас не важить, чи це фантазія і чи справді демократична, — важить тільки те, що заперечуване Д. Донцовим — прямий переказ наведених думок Шевченка, і, отже, це Шевченко опиняється в плебеях, хоч далі Д. Донцов і буде твердити, що Шевченко „відтворив нам старі чесноти козацької провідної верстви“, як їх розуміє Д. Донцов. Не кажемо вже про бідного Сквороду, з якого наведено, правда, купу клаптів фраз, але від духу філософії якого в книжці не лишилося ані малого сліду.

При такому поводженні з авторами загально-шанованими, з клясиками, що ж дивуватися такому „різвому“, як кажуть у Галичині, поводженню з різними там Косачами, Самчуками й Шерехами. От я беру, наприклад, статтю про МУР „Ідея чи безідейність“ в лондонському „Українському кличі“ *) і читаю зовсім нові для себе речі, після яких у дужках стоїть „Листи і статті голови МУРу У. Самчука“. Скільки не пригадую, не можу пригадати, щоб Самчук подібні думки висловлював. Чи може я забув? Але читаю далі і знаходжу таку фразу: „Проповідується „енергетичний матеріалізм“, „антропоцентризм“, бож „центр світу і мірило речей є людина“,

*) Стаття ця, правда, підписана ініціалами Р. О. Але уся її фразеологія, словник, методи демагогії, тон і напрям не лишають сумніву, що ми маємо тут справу з alter ego Д. Донцова. Зрештою авторство нас тут не цікавить; для нас важливий не Д. Донцов як особа — бажаємо йому многих літ і доброго здоров'я — а донцовщина як стиль життя, писання і... мислення (хоч як мало це слово відповідає слову донцовщина). А з цього погляду стаття ця — бездоганний документ, і ми дозволимо собі й далі посилатися на неї.

не Бог! Бож на їх думку не треба моралі як „категоричної даности“, ані релігії як „традиційної даности“, одне і друге мають бути такі, які вибере собі „свобідна людина“. І після цієї купи нісенітниць, на моє превелике здивування, я знаходжу своє прізвисьце: в дужках стоїть „Шерех у МУРІ“. Де і коли я говорив усі ці дурниці? Все це суцільна фальсифікація. Я ніде й ніколи не виступав ні проти моралі, ні проти релігії. Більше того: я ніколи не вживав навіть приписаного мені слова „свобідний“. Воно належить до лексикону Д. Донцова. І все це навіть не висновки мого критика, а взято в лапки, отже, подане як мої власні слова!

Висновок з усього дуже простий, і його висловив Юрій Клен, сказавши: „Коли ми зустрічаємося з неетичною методою критики, то єдине, що лишається нам, — не сідати з тими людьми за один стіл“. Чи подумав Д. Донцов, наводячи Кленові слова, що вони стосуються, насамперед, до нього самого?

Тому в дальшій частині статті ми не маємо наміру полемізувати з Д. Донцовим. Натомість зробимо спробу в міру можливости об'єктивно висвітлити головні позитивні й нег'ативні риси донцовщини, чи то пак вісниківства, в час її зародження й розквіту, щоб оцінити її ролу тепер. Не будемо говорити ні про Самчука, ні про Косача, ні про себе. Самим стилем своєї статті, як ми вже бачили, Д. Донцов об'єктивно ствердив частину обвинувачення Юрія Косача: обвинувачення в затисканні немилых письменників методами провокації й наклепу, в створенні певної кліки літературних законодавців. Важливі не особи, а концепції. Вісниківська концепція в свій час була доконечна й корисна. Вона визначила собою коло двох десятиріч нашої духовости. Нам, правда, кажуть, що „Донцов не проводив, а тільки зручно грав на настроях і захопленні модними гаслами“ (Лагодівський). Не аналізуймо, так це чи ні. Америка теж названа ім'ям не Колюмба. Донцов для нас тут — символ відтинку нашої історії. Чи був він його Колломбом, чи тільки Америго да Веспуччі, це справа другорядна.

Так само не згодні ми з твердженням, що його „вплив був глибоко нег'ативний“. Говорити так означає шукати льокальних козлів відпущення для кризи, яку переживає тепер усе цивілізоване людство. Про це добре говорив І. Сільоне в своїй промові на конференції Пен-клубів: „Тепер кожній серйозній людині повинно бути ясно, що не можна зформувавши жадного осуду кри-

зи нашого часу інакше, як на основі її загального характеру. Шукаючи козлів відпущення, ми не витремо з нашої свідомости досвіду загального занепаду, універсальної важности цього". Подібні думки висловлював у нас М. Шлемкевич у статті „Орган громадської думки“ („Проблеми“, 1948, ч. 1-2). Важливі не козли відпущення, а певні концепції. Сміємо твердити, що сучасного українства не могло б бути без етапу вісниківства. Але так само твердимо й те, що тепер ця концепція стає перепоною в дальшому розвитку українства — і тут має рацію сто разів М. Лагодівський. Концепцію сучасного етапу розвитку українства дає ідея МУРу, і саме цим треба пояснити активність, темпераментність і запеклість нападів Д. Донцова і інших вісниківців на МУР, як ми могли переконатися на підставі листа Д. Донцова до Уласа Самчука. Бо де ж і коли бувало, щоб приречене мовчки і без опору відступало перед тим, що йде йому на зміну?

Під словом націоналізм можна розуміти різні речі. НКВД вважає за українського націоналіста вчителя, який, закінчивши лекцію української мови, на перерві далі говорить з учнями по-українськи. Знаний уже нам Р. О. в „Українському кличі“ схильний ототожнити український націоналізм з „нашою політичною ідеєю“ в „окресленій і ясній формі“, себто з наукою Донцова. З обох підходів можна усміхнутися, але можна над ними і призадуматися. В суті справи в обох виявляється істотним однакове: вважати за націоналістичне все те, що стверджує свою національну суть, відмежовує її від сутей інших націй і — логічно продовжуючи — доводить окремість своєї національної суті до кінцевих висновків у формі розуміння потреби політично завершити свідомість своєї окремоти: приходить до гасла самостійности і то самостійности не лише в формі і змісті культури, а і державної самостійности.

Таке розуміння націоналізму ледве чи можна вважати за наукове, і грубі томи про націоналізм окреслюють течію інакше, складніше і докладніше. Але не можна заперечити, що в житті на Україні прищепилося саме таке розуміння слова націоналізм. Дуже істотні додаткові окреслення лишилися на сторінках книжок. Скажімо, питання про ставлення до інших націй на Україні: культурна автономія їх, чи асиміляція, чи висе-

лення, чи (було й таке) екстермінація — питання, в розв'язанні якого теоретики націоналізму вбачають чи не суть націоналізму, — воно в житті попри всю свою важливість не стало визначальним в усвідомленні того, що таке націоналізм і націоналісти. Або питання про те, чи національне супроти загальнолюдського є щабель чи цінність вища і самодостатня, — попри всю його теоретичну вагу не вийшло за межі теоретичних міркувань вузького кола.

Таким чином практично у нас уважають за націоналіста і того, хто хоче ствердити суверенність українського народу на його території, не порушуючи прав інших народів, що там волею Божою і історії живуть, і того, хто ладен ці народи попросту винищити; і того, хто домагається самостійності України, гадаючи, що в умовах незалежності і свободи народ український найкраще розкриє свої потенції і найбільше дасть людству, і того, хто заперечує і відкидає існування людства як цілоти взагалі і вважає всі інші нації за погній для своєї.

Легко побачити, що ці відмінності, — а вони не єдині, — величезні. Що за ними ховається принципово інше ставлення до світу і життя. Що ні один теоретик або практик політики не може їх сплутати і поставити між ними знак рівності. І все таки це факт, що в живій мовній практиці ці кардинально відмінні речі позначаються тією самою назвою. В чому ж причина такого помішання понять?

Головна причина такого помішання понять полягає в тому, що в силу своєї обдарованості і темпераментності, в силу закономірностей історичного розвитку українства Д. Донцов, який був носієм ідей націоналізму в його крайній формі, став єдиним популярним ідеологом націоналізму; але його крайності були величезній більшості українського народу чужі й далекі, і, приймаючи до певної міри ідейний провід Д. Донцова, він фактично вкладав у рух, у свій визвольний рух, зміст націоналізму „поміркованого“, „гуманістичного“, „демократичного“, „християнського“ чи як ще його можна умовно назвати. Д. Донцов незаперечно яких 15 років був ідейним провідником, чільним публіцистом і прапором українського визвольного руху, — але парадокс полягав у тому, що цей рух у своїх хоч трохи ширших колах ніколи не приймав жадної з тих крайностей, на які його ладен був штовхнути Д. Донцов. І, перейнявши від свого ідеолога

назву руху як руху націоналістичного, діячі руху, за дуже малими винятками, не перейняли суті ідеології.

Д. Донцову була завжди глибоко чужа „нормальна“ українська духовість. Він сам це чудово розумів, і виявом цього стала його теорія про те, що сучасний український народ не має своєї „еліти“, а складається тільки з „гречкосіїв“, „свинопасів“, „черні“ чи як там ще, а він, Д. Донцов, голосить ідеї саме цієї (відсутньої) „еліти“. До цього ми ще далі повернемося. Тут констатуємо тільки те, що термін Донцова „націоналізм“ прищепився в українській дійсності, але зміст терміну не прищепився, що українці вклали — великою мірою несвідомо для самих себе і без жадного теоретичного на це обґрунтування — в термін свій зміст, який відповідав сторіччями, а може й тисячоріччями, вироблюваній ментальності українця.

Наслідком цього було те, що ідеологія руху, його свідомість круто розійшлася з його підсвідомістю. Що власне справжня суть руху досі лишилася незформульованою, нескристалізованою і до кінця не висловленою. Звичайно, це було для руху вельми некорисно, це перешкоджало його поширенню (чого особливо переконалися ортодоксальні вісниківці, коли вони в роки війни зіткнулися з стіною нерозуміння у українців на схід від Збруча, з чого тепер постають у різних варіантах чудернацькі „теорії“ про особливу якусь природу українців-„східняків“), це робило його непевним себе і хитким, це обмежувало його й змушувало шкутильгати. Але якщо не говорити тепер про практичні моменти, а лишатися в межах теоретичної постанови питання, то констатовані нами факти дають змогу говорити покищо одне: вісниківство, школа Д. Донцова, — не синонім поняття українського націоналізму. Грубо беручи, можна сказати, що є у нас два розуміння націоналізму: українське і донцовське. Вони не збігаються, а де в чому протилежні. Тому вказувати на вичерпаність історичної ролі Д. Донцова і вісниківства ще не означає говорити про кінець українського націоналізму, а радше означає стверджувати український націоналізм, але в тому розумінні, в якому його приймає і вважає за свій український народ.

* * *

Ототожнення вісниківства з націоналізмом взагалі — це було перше перекручення, вільне чи мимовільне, на хибність якого треба було вказати, щоб у дальшому

зрозуміти історичну роль Д. Донцова і вичерпаність цієї історичної ролі. Друге перекирчення, другий заблуд полягає в тому, ніби вісниківство — найбільший і найстрашніший ворог большевизму, єдиний ворог, що спроможний большевизм на Україні повалити й знищити.

В протилежність цьому ми висуваємо тезу, що вісниківство є своєрідний двійник большевизму, і тому воно абсолютно не спроможне його знищити.

Цим зовсім не думаємо твердити, що Д. Донцов або будь-хто інший з вісниківців суб'єктивно співчуває большевизмові або перебуває в нього на послугах—або ще щось подібне, що дуже модно тепер серед троглодитів нашої еміграції з їх агенти- і шпигуноманією. Навпаки, ми певні, що суб'єктивно вісниківці були справді до мозку кісток вороги большевизму, що вони готові були життя віддати за визволення України від большевизму і що большевики цілком слушно вважали їх за своїх лютих ворогів. Більше того: абсолютно переконані, що вісниківство наше має чималі заслуги в боротьбі українського народу з російсько-большевицькою ідеологією, режимом, системою. Що ми були б на незмірно гірших позиціях тепер, якби не величезна й запальна ідеологічна праця, проведена Д. Донцовим і його когортою, потім закріплена в певні політико-організаційні форми. Поки йдеться про **боротьбу** з большевизмом, вісниківство має свої великі заслуги, свої чималі осяги і воно в праві пишатися своїми перемогами і героїчністю принесених жертв. Але коли заходить мова про **перемогу** над большевизмом, про повалення його, про знищення його, то тут можливості вісниківства мінімальні, і про це пора ясно сказати.

Історія вчить, що ніколи не може перемогти рух, що виник як автоматичне пряме заперечення існуючого стану і перейняв методи свого противника. В морально-етичній площині це прекрасно окреслив Макс Шелер: „Воля (das Wollen) зроджує завжди протилежність того, чого вона хоче, коли вона не підносить вищої цінності, здійснення якої, поглинаючи енергію людини, змушує забути погане, — а спрямовує себе на голе поборювання, заперечення потягу, мета якого видається сумлінню „недоброю“. Людина мусить навчитися співжити з самою собою. Вона не повинна нападати й на ті схильності, які вона визнає в собі за погані й згубні, способом прямої боротьби, вона мусить переборювати їх непрямою дією (indirekt), спрямовуючи свою енергію на

високоцінні завдання, які її сумління визнає за добрі й високі (trefflich) і які їй приступні“ (Max Scheler. Die Stellung des Menschen im Kosmos).

В побуті ці явища схоплює „Кайдашева сім'я“ Ів. Нечуя-Левицького і інші твори про родинні й сусідські сварки, яких (і творів, і сварок) у нашій літературі чимало. Справді, якщо сьогодні умовний Іван Іванович обізвав умовного Івана Никифоровича гусаком, то завтра той може вилаяти його ще сильніше; якщо один подасть позов до суду, то другий подасть проти позов до вищої інстанції; якщо один нападе на сусідське подвір'я, то хто перешкодить другому зробити те саме з більшою силою і коефіцієнтом руйницької дії? Витворюється ланцюг дії й протидії, при чому кожна протидія копіює дію, тільки на вищому, себто сильнішому щаблі. Ланцюг безконечний, і виходу нема, бо обидві сили діють на одному поземі. Вихід може створити третя сила, яка стоїтиме на принципово іншому ґрунті. Вона і тільки вона може розірвати ланцюг.

В суспільному житті ці явища блискуче схопив Веркор у характеристиці французького резистансу німецькій окупації. Перед діячами культурно-ідеологічної ділянки резистансу було дві можливості: або, протиставляючися пропаганді й практиці окупантів, в усьому йти за нею і тим самим фактично віддатися їй, або діяти незалежно від окупанта і, отже, не конче завжди протилежно до окремих його тез і вчинків, а тільки в кінцевому висліді **всупереч** усій його настанові. Веркор формулював це так: „У царстві духу не обов'язково існує, як у фізиці, зв'язок між явищами дії й протидії. Всяка така протидія — не вільна: вона залежить від дії, яка її викликає і яка в певному розумінні накидає їй протилежну форму. Це — брати-вороги, подібні в своїй ненависті. Якби нацисти збудили тільки таку опозицію, це було б для них своєрідною перемогою. Справжня перемога над ними і над усім, що репрезентує нацизм, полягає в тому, щоб за допомогою духу піднятися над пекельним кругобігом дії й протидії“, в тому, щоб, не зважаючи на дію нацизму, зберегти „тривалість французького мислення“ *).

Наше вісниківство не вирвалось з „пекельного кругобігу дії й протидії“. Воно йшло за большевизмом теза за тезою і протиставляло свої протитези. „Комунізмові“

*) Цю питату я вже наводив у своїй статті „В обороні великих“ — Збірник „Мур“ Ш, ст. 25. Там же докладніша аналіза її.

як формі російського шовінізму воно протиставило український шовінізм; нетерпимості — нетерпимість; замкненій змовницькій партійності — замкнену змовницьку партійність; теророві — терор; пантеонові большевицьких „святих“ — пантеон так само вузько дібраних своїх святих; нечесності й підступності — нечесність і підступність; демагогії — демагогію; диктатурі — диктатуру і т. д. і т. д. І так воно стало большевизмові „братом-ворогом, подібним у своїй ненависті“. Але в історії ніколи не перемагає той, хто діє методами і на рівні свого ворога, — хібащо в силу якоїсь випадковості зовнішнього порядку. Перемагає той, хто приносить вищу ідею, ідею, не позичену чи засвоєну, а випливаючу з суті даного партнера, з його традицій.

Так, традиції, те, що у Веркора названо „тривалість національного мислення“, — і тільки вони дають можливість перемоги. Бо тільки традиції дають ключ до духовості народу, до його психології. А перемагають тільки ті рухи, які спираються на духовість народу в усіх її шарах — від поверхових до найглибших. Самої сили ненависти ще мало. Вісниківство мало досить ненависти, і ця ненависть свою позитивну роль відіграла. Але воно не мало доступу до глибин української духовості, воно було багато чим чуже українській духовій традиції, воно виросло в основному на зразку російського большевизму, будуючи себе за законом протилежності, — і тому перемогти свого ворога воно не могло.

* * *

Брак традиціоналізму, — безперечно, головна хиба нашого вісниківства, і тому воно так скоро відіграло свою роль, лишивши нам тепер згар, чад і — нерідко — розгубленість. Бо теперішня криза вісниківства, криза, з якої йому (не окремим колись речникам його!) нема виходу, не пояснюється якоюнебудь частковою поразкою його. Якби це була тимчасова поразка, то було б тільки питанням часу оправитися від неї. Ні, причина кризи в тому, що, зіткнувшись вперше з дійсністю в роки війни, вісниківство побачило, що, власне, в цій дійсності йому робити нічого, що з народом воно спільної мови не має. І весь теперішній розбрід і розгардіяш вісниківства — це вияв його цілковитої вичерпаності, передчасної і — для нього — цілком несподіваної. Ані політичних осягів, ані ідеологічних цінностей вісниківство творити вже не може (не окремі колись речники його!). І не може саме тому, що воно будувало свою

систему не на українському ґрунті, не на твердих підвалинах українських духових традицій, а прибудівлею при чужій будові.

Це твердження може здатися безпідставним. Хіба не вісниківів говорили про українську традицію? Хіба не Д. Донцов написав цілу книгу про „дух нашої давнини“? Справді, на перший погляд вісниківство саме й плекало наш традиціоналізм. Але тільки на перший погляд. Замість спробувати схопити український історичний і історично-культурний процес як цілість Д. Донцов став вихоплювати з нього те, що відповідало його наперед виробленим теоріям і поглядам (а часто навіть і просто фальсифікувати, як ми вже бачили). Не свою теорію і практику він будував на українських традиціях, а з українських традицій він намагався висмикнути ті шматочки й клаптики, які, здавалося йому, зміцнювали захитану будову його поглядів і висновків. Коли селянин у Греції тягне уламки античних статуй, щоб залатати діри в мурі свого подвір'я, то він зміцнює грецьку культурну традицію? Ми схильні думати, що він руйнує. Так і Д. Донцов уже в воєнні роки, коли показалося, як багато дірок має вибудувана ним загорожа, став поквалливо затикати чимраз загрозливіші дірки нашвидку вихопленими, а часто по-варварськи відбитими уламками статуй з храму української духовости. Звичайно, ані храмові, ані загорожі його подвір'я це на користь не пішло і не могло піти.

В основі хибний самий підхід Д. Донцова до традицій української духовости. Він не хоче сприйняти її як цілість, а викришує те, що йому відповідає. Він не об'єднує, не шукає спільного і провідного, а роз'єднує і розбиває. Чого варте, наприклад, заперечення всього українського XIX сторіччя? Погодьмося, що українські діячі XIX сторіччя були заражені чужим духом. Нехай це так (хоч і тут можна було б багато заперечити). Але ми твердимо, що при найбільшій зараженості чужим духом, при найбільшому занепаді не може цілковито зникнути своє, відбувається певне схрещення, певне взаємонакладання елементів і, отже, уважний дослідник завжди відкриє щось своє навіть у найбільше, здавалося б, відчужених від традиції діячів своєї культури (як це ми робимо з самим Донцовим). Риса ідилізму, ліризму, вживімо ще страшнішого терміну: риса провансальства — не впали з неба і не були тільки кон'юнктурно зумовленими. І хіба нема їх у Шевченка і Лесі Українки (за винят-

ком хіба провансальства політичного!), яких вісниківство все таки прийняло в свій пантеон? Якщо ми підемо в глиб сторіч, ми знайдемо ці риси і там. Бо це риси української душі—і ніхто їх не винищить. Інша річ, що може в декого вони надмірно розросталися. Тоді постає питання про їх питому вагу, про визначення їм меж від і до, про, так би мовити, доцільну „дозацію“ і „утилізацію“, їх. Бо дуже легко заперечити ці риси в кабінетній праці, але, як каже Л. Толстой: „Было гладко на бумаге, да забыли про овраги, а по ним ходить“. За писемним столом можна опустити частину невідповідних цитат, а решту зфальшувати. Але людські душі не можна ні знищити, ні обрубати, — або можна зробити це тільки терором, що дорівнює большевицькому... І тому при першій же зустрічі з життям усі такі побудови падають і лишається порожнє місце.

Д. Донцов, видно, сам відчуває це і пробує вийти із становища за допомогою своєї теорії про поділ нації на „еліту“ і „чернь“, „гречкосіїв“. „Еліта“ для нього — „або боги, або люди з натурою хижих птахів“; вона — „з окремої глини зліплена, з окремими пркметами характеру“. „Еліта“ в розумінні Д. Донцова — не національна. Це якась загальнолюдська верства, найчастіше істоти нордійської раси, що нічого спільного з нашим ґрунтом не мають. Не дурно він говорить в одному ряді, як про явища одного порядку про „Наполеонів, Піттів, Рішельє, Клемансо, Мерсьє, Вишенських, Петрів Могил, Хмельницьких, київських Іларіонів“. Націоналізм Д. Донцова обертається своєрідним інтернаціоналізмом, відбувається одна з зустрічей його науки з наукою московського комунізму. Заперечуються всякі загально-національні традиції — натомість стверджується по суті існування в нації двох відмінних націй — знов зустріч з наукою московського комунізму. Закликається, щоб оця неукраїнська „еліта“ прийшла на Україну і всупереч усім традиціям і властивостям українського народу стала над ним і командувала ним, — що, власне, по-своєму і чамагаються тепер робити большевики.

Недвозначно й незаперечно стверджена тут чужість вісниківству українських національно-духових традицій, його по суті **безґрунтянство**. І тому зовсім не диво, що українські елементи, які були в вісниківстві, не задовольнялися диким і безґрунтовним фанатизмом, а старалися поєднати вісниківство з справжніми українськими духовими традиціями. Так робив Є. Онацький, так робив

Юрій Липа, так робив почасти, хоч і дуже непослідовно С. Николишин, який водночас щиро признавався, що погляди Юрія Липи йому „тричі неприємні, бо він народився із „Вісника“ та одеських самостійників“, але не затримався на їхніх позиціях. Хоч тричі неприємні, хоч тричі приємні, — ці тенденції неминучі при всякій зустрічі вісниківства з ґрунтом, з українською живою стихією.

Д. Донцов даремно полемізує з тими, хто не згодний, що „суспільство існує як спільнота, поділена на шаблі, від вишого до нижчого, з стисло означеними функціями кожної з своїх частин. Всяка інша, неієрархізована громада людей не є спільнота, тільки отара, над якою мусить стояти чабан“. Це все речі абеткові, ніхто їх не думає заперечувати, і спір іде не про те, чи є в суспільстві те, що Д. Донцов називає „елітою“, або „провідною верствою“, а про те, чи мусить вона бути цілковито чужою решті народу, чи мусить між нею й рештою народу бути вирита безодня. В протилежність теорії (провідна роля партії) й практиці московського большевизму і теорії Д. Донцова ми твердимо, що українська національна традиція завжди висувала ідеал диференційованого, але гармонійного і цілісного суспільства, ідеал єдності розчленованої нації, ідеал „еліти“ (якщо вже вживати цього несмачного і протенсійного терміну), що виростає з народу і, хоч стоїть над ним, але близька йому. Саме такі ідеали оспівував Шевченко, і літописці козацьких часів, і ідеологи княжої доби. Ї нашу добу це називається „демократизм“, але біймося модних термінів: вони дуже легко робляться порожніми й демагогічними. Назвімо це краще українською традицією. Гармонійна, цілісна людина — і лірична, і мужня, і мудра, і ніжна; і сувора, і добра — в гармонійному суспільстві — ось ідеал української духовости. Спроба „конкістадоризувати“ українську „еліту“ і протиставити її народові — і практично неплідна, і справді цілком чужа історії й психології українця — чи то з „грекко-сіїв“, чи то з т.зв. „еліти“.

Не мусимо приймати національну душу цілковито такою, як вона сьогодні є. Можемо бажати де в чому змінити й перевиховати її. Одначе перевиховання можливе тільки тоді, коли воно спирається на первні й потенції, закладені в національній душі, тільки може недорозвинені або приглушені під тиском історичних обставин, на історичні традиції даного народу. Інакше воно

означає або невдалий експеримент, або голе насильство. Ні те ні те не потрібне. Хибне й приречене на загибель все те, що не виходить з живої людини, що намагається викривити її на догоду своїй теорії. Українці вже досить стикалися з системами, що приходили ззовні і робили людей об'єктами своїх експериментів. Вони не підуть на ще один такий експеримент.

* * *

Супроти того, як вісниківство виривало українську людину з кола її культурно-духових традицій, з атмосфери її справжньої духовости, зовсім другорядне питання про ставлення Д. Донцова до стосунків між українською культурою і європейською. Але заторкнімо коротко і його.

Юрій Косач закинув Д. Донцову, що той відривав українського читача від європейської літератури. Д. Донцов відповідає: „Вісник“ не зривав з традиціями старої християнської Європи та її авторів весь час пропагував своїм читачам, як: Меріме, Кіплінга (Кіплінг — представник християнізму!! Ю. Ш.), Сервантеса, Шекспіра. Він зривав лише з традиціями упадочної Європи, якій марку і в літературі, і в політиці надавав соціалізм. „Вісник“ відрікався традицій еротоманів: Цвайґа або Марґерита, або дегенерата Пруста (чи Пруст теж соціаліст? Ю. Ш.), чи большевика Барбюса“. Справа тут ясна: Д. Донцов ясно визнає, що європейську літературу він просівав через сито своєї партійницької цензури. Він пропускав тільки те, що відповідало його програмі. Це знов принципово той самий підхід, що і в большевиків. Навіть вони тут може трошки толерантніші. Бо не наважились, наприклад, Марселя Пруста, цього типового аристократа, психологічно їм чужого й ворожого, назвати просто „дегенератом“. Такий собі Абрам Гозенцуд у спеціальній статті „Філософія занепадництва в сучасній буржуазній літературі“ („Вітчизна“ 1948, I, 167-170) пише про Пруста: „Пруст визначив один з важливих напрямів у розвитку, певніше, загниванні буржуазної західноєвропейської літератури... Пруст створив свій велетенський роман, який свідчив про крайню, здавалося б, межу душевної спустошености буржуазного інтеліґента“. Як і звичайно, близько до Донцова, але делікатніше.

Не будемо сперечатися з Донцовим в оцінці конкретних авторів. Де в чому він має рацію, де в чому ні. Важить для нас інше: побоювання показати читачеві

факти. Нехай Пруст справді дегенерат. Нехай його твори не становлять жадної позитивної вартости. Але Захід дуже цінить їх. І навіть в Советах вони перекладені. Тож звідки Донцов знає про їхню нікчемність? Виходить, він їх прочитав? І це не перешкодило йому лишитися Донцовим, фанатиком українства? Так чому ж це мусить так згубно вплинути на інших читачів? Чому вони самі не повинні мати доступу до цих творів, щоб самі могли скласти собі думку про того ж Пруста, про Достоевського, про всіх проскрибованих письменників? Хто дав право Донцову визначати, хто що має читати?

Чи він уважає себе за представника „еліти“, а читачів „Вісника“ за чернь? Ні, бо він пише сам: „Література, друкована і пропагована у „Віснику“, не мала бути літературою хлібороба, лише тих, що чулися своїми смаками і аспіраціями, цілою тонацією душі спорідненими з тим типом нашої історії, що Шевченко окреслював виразом „козак“ або „лицар“ . Отже, журнал для „еліти“. І навіть для неї — цензура!

Можуть сказати: алеж „Вісник“ був партійний журнал, і природно, що він добирав тих чужих авторів, які відповідали його програмі. Згода. Але тоді не говоріть про репрезентацію Європи, а говоріть про репрезентацію партії і тільки.

Ми думаємо, що всякий солідний і об'єктивний журнал мусить інформувати читача про все, що робиться в Європі. В статтях він може і мусить оцінювати це. Читач бачитиме факти і знатиме думку журналу. Він вибере сам те, що вважатиме за здорове й потрібне. Точнісінько так, як вибирав для себе Д. Донцов. Поза цим усе інше означає встановлення цензури і використання літератури як підрядного засобу партійної пропаганди.

* * *

Тут ми приходимо до питання важливого і відповідального: про ролі літератури в вихованні загалу.

Чи має література і мистецтво взагалі виховну ролі в суспільстві? Так, завжди і неодмінно. Але ця виховна ролі може бути подвійна, і тому й вимоги до літератури можуть бути виставлені неоднакові. Можна жадати, щоб література виховувала, поширюючи й збагачуючи внутрішній світ людини, навчаючи читача ще невідомих йому думок, почувань і вражень. І можна жадати, щоб література виховувала, звужуючи і збіднюючи

внутрішній світ людини, тримаючи її в колі раз назавжди встановлених думок і почувань, не випускаючи за межі цього кола. Можна жадати, щоб література з однобічної й викривленої людини виховувала цілісну й гармонійну, а можна жадати, щоб цілісну і гармонійну людину вона перетворювала на однобічну й партійно-засліплену.

Гітлер наказав написати на фронтоні „Будинку німецького мистецтва“ слова: „Kunst ist eine Mission, die zum Phanatismus verpflichtet“. Ідеолог американської демократії Ж. Барзен пише: „Фанатизм, можливо, приводить до перемоги в фізичній боротьбі; в битві ідей він радше сковує розум, ніж зміцнює. Він означає собою початок викривлення й перекручення самої ідеї“. Дві настанови висловлені тут з максимальною виразністю. Першої дотримується Д. Донцов, другої дотримуємося ми.

Д. Донцов хоче, щоб література заражала читача однією ідеєю. Звідси потреба відгородити його від літератури, що несе інші ідеї. Дарма, що Донцов проклямує, що він звертається тільки до „еліти“, властивість якої — мудрість; в дійсності він виключає в свого читача можливість спокійно мислити і зважувати різні ідеї й різні прояви життя, виключає здатність оцінювати й вибирати. На його думку, дати читачеві літературу різного спрямування означає розкладати й хаотизувати читача. Д. Донцов не вірить у людину, в її здатність бути творцем і критиком. Він апелює тільки до фанатизму, до шаленства індивіда чи натовпу, сп'яненого однією ідеєю і нездатного сприймати інші ідеї. Ідеал Донцова — цензура і спалення всієї тієї літератури, яку цензура визнає за невідповідну. Ідеал Д. Донцова — доведення однобічності людини до межі. Його ваблять „фанатики, аскети, подвижники типу Мономаха, Льойоли, Валленштайна, Вільгельма Оранського, Дмитра Вишневецького, Богуна, Вишенського“, („Дух нашої давнини“). І він думає, що єдиний спосіб виховати такого фанатика — відгородити його від світу ідей, штучно обмежити його в колі розігрітої до температури топлення однобічно-нагнітаної однієї ідеї.

Цитований уже Барзен пише: „Історія не вчить, як думав Гегель, що вона нічого не вчить; вона вчить одного: багато голів — багато умів. З цього висновок: або толерантність, або взаємне винищення“. Д. Донцов вибирає засліпленість і взаємне нищення. В цьому він не оригінальний. Коріння знов ведуть нас до російської

ментальности. Це саме росіянин Лев Толстой учив, що мистецтво не мусить збагачувати світ людини, не мусить розкривати їй очі на широке довкілля і її співлюдей, а мусить **заражати** людину однією якоюсь настановою. Це з таких засновків розвинулася большевицька концепція „партиїної“ літератури, система дикої цензури знищення всіх інакодумців і систематичне притуплювання свідомости читачів безконечним напомповуванням в їхні голови все тієї самої примітивної ідеї.

Зовсім з інших вихідних пунктів ідучи, Р. Лісовий у своїй критиці психологічної донцовщини дійшов висновку, що вона впливає з „якоїсь глухої ненависти до світу, його ладу та його вартостей“ („Суспільність і наука“. „Студентський вісник“, 1). Ми додали б: і недовір'я й ненависти до людини. Це концепція, яка розглядає людину не як подобу Божу на землі, а як якусь темну істоту, психологічну чернь, яку треба сп'янити, екзальтувати, щоб вивести її на правильний шлях. Людина в Д. Донцова, як слушно каже той же Р. Лісовий, „далека від того, щоб бачити світ в його розгорненому ладі та його власній красі, далека від того, щоб намагатися уздріти (не біймося цього слова) побожно цього ж світу не зредуковану проблематику та своїми зусиллями їй відповісти, до неї „дорости“.

Звідси пропагандивний підхід до літератури. З літератури виключається багатство людських думок і почувань. Вона не сміє бути сумною. Вона не сміє бути ніжною. Вона не повинна бути ліричною. Вона в жадному випадку не може показувати роздвоєння (На щастя, „Гамлет“ написаний давно, а то б і він опинився на одному смітнику з Винниченком і Сартром!). Вона не повинна показувати боротьбу ідей. Вона мусить бути категорично-героїчна, офіційно-оптимістична, вона мусить проводити тільки одну ідею, вона мусить бути однібочна і нетолерантна. Вона мусить розвивати в людині одну сторону, заглушаючи все інше. Коротше: вона розрахована не на здатну мислити людину „еліти“, а на сліпу й внутрішньо-порожню людину „черні“ *).

*) Подані риси становлять образ літератури, якою вона мала б бути. В дійсності навколо „Вісника“ було досить талановитих і глибоких людей, щоб практично літературна творчість гуртка ніколи не досягла свого „ідеалу“. Але питання про міру „вісниківства“ окремих авторів „Вісника“ — це вже питання історії літератури. Воно не просте, але без його розв'язання всяке окреслення літератури того періоду буде схемою, і в такому схематизмі одна з помилок статті Юрія Косача „Вільна українська література“.

Ми бачили, що, почавши з підкресленого українського націоналізму, Донцов у своїй теорії „еліти“ прийшов до цілковитого заперечення всього українського, всього націоналістичного. Тепер ми бачимо, що в своїй теорії літератури Донцов прийшов до цілковитого заперечення всього елітарного, виявивши недвозначно свою орієнтацію на „чернь“. І тут донцовщина займає своє законне місце в ряду тих ідеологічних систем ХХ сторіччя, які своєю суттю мали якраз, спершися на інстинкти „черні“, використати їх для своїх потреб, систем, які, розглядаючи психологічно, були теж виявом потреб „черні“. Чи треба називати рідних братів донцовщини: російський большевизм і німецький гітлеризм?

Д. Донцов любить посилатися на Ортеґу і Гассета. Він робить це і в передмові до „Духу нашої давнини“. Одначе саме та характеристика „людини маси“, яку дає Ортеґа і Гассет, цілковито стосується до самого Д. Донцова як публіциста. Ось кілька речень з Ортеґи і Гассета, що характеризують „людину маси“: „Людина має в собі певний запас ідей; вона вважає, що його досить і що вона духово цілком ним забезпечена. А що вона не помічає нічого, що виходить поза межі її обрію, вона остаточно вигідно розташовується в цьому запасі. Такий є механізм задубіння“ (45); „Коли наш партнер у дискусії не дбає за те, щоб дотримуватися правди, коли він не має волі до правди, він духовний варвар. Але саме так на практиці поводить масова людина, коли вона говорить, доповідає або пише“ (47); „Але масова людина почувала б себе пропащою, якби занурилася в дискусії, тому вона інстинктивно цурається визнати цю об'єктивну інстанцію“ (48); „Суспільний провід захоплює людина, яку засади культури лишають холодною“ (53); „І такими стають усі масові рухи, що в своїй однобічності заводять кулачний бій з тією чи тією частиною минулого замість того, щоб поступово сприйняти все минуле“ (62. Сторінки за німецьким виданням „Der Aufstand der Massen“ 1947) Ортеґа і Гассет вказує, хто є носії поглядів цієї масової людини: большевизм і фашизм. Нема сумніву: якби він знав наше вісниківство, він би вписав його поруч*)

*) До речі зверну увагу на використання Д. Донцовим Ортеґи і Гассета: ім'я мислителя, який в суті глибоко ворожий концепції Донцова, мислителя, який воює за модернізацію європейського лібералізму, Донцов, нічого не сумняшся, пише на своєму прапорі. Все та сама настанова: читач не добере, до джерел він не дій-

Говорючи про те, що наука Д. Донцова в своїй суті спрямована проти українського націоналізму і проти елітарності, ми не твердимо, що Д. Донцов сам усвідомлює це і обдурює інших. Цілком можливо (і так часто бувало в історії), що він внутрішньо переконаний, що його наука — українська наука, наука української еліти і що вона становить собою єдиний спосіб вивести Україну з бездоріжжя на велику путь. Фанатичні натури, натури, що практично і теоретично відкидають контроль розуму, легко проходять, не помічаючи, повз найкричущіші внутрішні суперечності власного світогляду.

Але суб'єктивна сторона справи для нас тут не має жадного значення. В історії вирішують чинники об'єктивні. Хто знає, може Сталін теж думає, що він інтернаціоналіст, ідеолог пролетаріату і будівник всесвітнього комунізму! Від цього його злочини не стають меншими, а об'єктивна суть його діяльності — розбудова російської імперії — не зміниться ані на одну йоту. Історія часто так зло жартує зі своїми діячами, і дуже часто вони роблять зовсім не те, що хотіли були зробити і за що навіть, як їм здається, тільки і дбають. Може колись талановитий романіст напише роман-біографію Д. Донцова, і там він висвітлить психологію нашого публіциста і — хто знає — його внутрішню трагедію. Наше завдання тут, повторюємо, далеко скромніше: показати тільки об'єктивну сторону справи.

Ми вже бачили наріжні камені донцовщини. Лишається відповісти на питання про те, які історичні причини цей світогляд породили. І якщо в характеристиці суті вісниківства ми були згодні з розумною статтею Р. Лісового, то тут нам здається, що він підійшов до справи надто льокально, обмежившись на масштабах галицьких, тоді як з нашого погляду донцовщина не була явищем тільки галицьким, а була логічним і неминучим висновком з тієї самої революції сходу і її поразки на Україні, нерозуміння якої Р. Лісовий закидає галицьким поколінням.

Сам Д. Донцов визнає, що його погляди і їх агресія постали як реакція на попередній етап української духовности, який він воліє окреслити як етап драгомановський (в чому має рацію тільки почасти, бо це був

де! Все та сама настанова на „чернь“, на читача, нездатного думати, на читача, якого треба „заразити“ якоюсь ідеєю, якимсь почуттям.

водночас і етап українофільський, і драгомановський і все таки вже і тарасівдів!). Він пише: „Так, як „вузьке розуміння нації як плебсу“ у Драгоманова... викликало як реакцію політичну творчість „Вісника“, так вузьке розуміння Драгомановим нашої літератури як „літератури плебейської“... викликало реакцію на нього в літературній, поетичній і літературно-критичній ділянці у „Віснику“. Можна було б ще тільки додати, що „вузьке“ драгомановське розуміння проблем викликало як реакцію в „Віснику“ справді протилежне розуміння, але такою ж самою, коли не ще більшою мірою вузьке. Але про це докладніше далі.

Національна революція на Україні в 1917-1921 роках зазнала, як відомо, поразки. Можна по-різному визначати причини цієї поразки: одні вбачають їх у тому, що ця революція була занадто революційна, інші в тому, що вона була не досить революційна; одні в тому, що вона захопила надто широкі маси, інші в тому, що вона не захопила достатньо широких мас; одні в суб'єктивних помилках тогочасних провідників нації, інші в об'єктивному стані речей, як його підготувала й оформила вся дотогочасна наша історія, чого не могли змінити жадні індивідуальності, навіть найгеніяльніші і найпрозорливіші. Тут не місце заглиблюватися в історичні факти і обґрунтовувати те чи те розуміння їх. Тут для нас важить не так справжній хід подій і справжні причини поразки, як те, як ці процеси відбилися в свідомості людей, що пережили поразку і були покликані творити наступний етап нашої історії.

Можна не помиляючися сказати, що найпопулярнішим поглядом був погляд той, що поразка національної революції коренилася в тому факті, що большевизмові (в формі якого об'єктивно виступав уже й тоді російський імперіалізм, оновлений, посилений і добре замаскований) вдалося розмірно широкі маси вирвати з-під впливу українських національно-творчих чинників і перетягнути на свій бік — перетягнути, не гребуючи жадними засобами, від терору до демагогічного розпалювання соціальної ворожнечі. Чому так сталося, про це знову голоси розходилися. Одні вбачали помилку провідників молоді української держави в тому, що вони не кинули самі соціальних гасел; інші в тому, що вони надто багато уваги присвячували соціальним гаслам, їх пропаганді і реалізації; треті вбачали в цьому просто

перемогу властивої большевизмові безпринципної й безчесної демагогічності. Важить зараз для нас те, що поразка української національної революції була сприйнята як наслідок у головному нестійкості або й зради мас, як наслідок програшу чесної простодушності перед підступною забріханістю ворога.

В оцінці якихось подій після невдачі перший рух думки звичайно буває той самий: треба було діяти не так, як діялося, а прямо протилежно. А що протилежно діяв ворог, то звідси й дальший висновок: перейняти методи ворога.

Ворог був нечесний супроти мас, ворог обдурив ті маси демагогічними гаслами, загнуздав їх жорстокістю страшного терору. І він переміг. Значить, треба саме так, а не інакше поводитися з масами. Вони сліпі і дурні. На них нема чого зважати. Їх треба опанувати, як отару баранів, і вони підуть тоді туди, куди їх поведуть. Д. Донцов пише, що в його ідеалі „народ... як наше зовнішнє тіло“, „як обузданий скот“, мусить іти „туди, де... призначено йому місце“ і робити „те, в чім лежало його завдання“ („Дух нашої давнини“, 154). Народ — це чернь, сліпа, боягузлива, непевна; його можна легко повести за собою, якщо зуміти, з одного боку, міцно загнuzдати, а з другого, розпалити його низькі інстинкти.

Так з реакції на поразку Української національної революції і з наслідування метод ворога — большевизму — постає одна підвалина теорії Д. Донцова: ненависть до народу (яка є водночас по суті боязнь народу), зневага до народу, бажання опанувати народ, обдуривши й засліпивши його. Підвалина, що скільки б підтасованих і зфальшованих цитат на потвердження її не наводив Д. Донцов з староукраїнських джерел, не має нічого спільного з українським духом, а корениться в типово російській ментальності, становила завжди і тепер становить основу існування російської імперії. З найбільшою, страшною в своїй оголеності повнотою її висловив Пушкін у своєму „Сівачеві“:

Паситесь, мирные народы!
Вас не пробудит чести клич!
К чему стадам дары свободы?
Их должно резать или стричь.
Наследство их из рода в роды.
Ярмо с гремушками, да бич.

Але це не легка справа „різати чи стригти“ народ. Її треба вміти взяти в руки і привести в рух. Це не кожний зможе. Потрібні для цього люди особливого гарту. І тут постає друга підвалина науки Д. Донцова—його теорія еліти, ордену, правлячої касті. Він називає її представників апостолами і окреслює їх так: „Вони старалися не „людям шукати догодити“ а своєму богові; а „євангеліє, яке несли, не було людське“, бо „не від людей прийняли його, а через откровенія“ свого Бога. Вони стояли вище людських слабостей і їм не потурали, бо „коли б людям догоджали, то не були б слугами Христа“ або своєї правди. Були фанатиками єдиної, хоронячої цілість, організуючої її ідеї, немилосердні до егоїстичних зазіхань слабих, як і до чужих ідолів, що йшли знищити їх Бога. Вони носили в грудях не людський страх, страх осуду, мук і смерті, а страх Божий, страх, щоб не заломитися в службі справі, не охлянути в вірі, не піддатися слабостям або спокусам зла. Фанатичного прив'язання до своєї віри не заступить літепла любов до неї. Мало носити в серці ідеал. Коли його не боронитиме запеклість фанатиків — цей ідеал перекреслить інша, чужа фанатична ідея“ („Дух нашої давнини“, 253-254).

Ці люди, поглинені до самозабуття однією ідеєю, нетерпимі до всякого прояву інакодумства, покликані своїм духом нищити все, що не йде з ними чи за ними, люди, що їх Д. Донцов називає апостолами, а ми б воліли назвати інквізиторами (бо даремно Д. Донцов присягається християнством — його релігія нічого спільного з людяністю християнства не має, це хіба що давньожидівська релігія, а ще певніше — релігія антихриста, бога прокляття, жорстокости і антилюдяности), — ці люди, природна річ, нічого спільного з народом не мають. Вони стоять поза ним і хочуть стояти над ним. Вони творять орден чи касту, принципово відгороджену від „черні“.

Д. Донцов сам недвозначно вказує в „Дусі нашої давнини“ на те, що його система становить собою пряму паралелю і копію большевизму. От кілька цитат, і хай читач скаже, чи не могли б вони так само належати не Д. Донцову, а Сталінові або Ленінові: „Мати систему, плян, задум цілого суспільного механізму, щоб всі його члени трималися „в согласії“... Відосередні, відривні сили, ці „первісні нахили“ частин — мусить думка володаря тримати на припоні і спрямувати „до єдиного кінця“, до одної спільної мети“. „Організуюча дум-

ка володарської касты є тверда, гармонійна, одноцільна й непохитна, негідлегла жадним нашенпам, суперечним з її великим задумом, з її ясною конструкцією“. Замініть тут „володаря“ на „вождя народів“, а „володарську касту“ на комуністичну партію — і під цими думками підпишеться кожний комуніст, освячуючи ними всі вчинки свого режиму.

Та зрештою і сам Д. Донцов прямо і недвозначно ставить большевизм у свої зразки. Він пише: „Члени провідної касты, особливо в критичні епохи суспільности, це свого роду апостоли (а таку епоху переходить Україна від початку цього віку). А „майже загальний для всіх віків психологічний закон є той, що не можна бути апостолом, не відчуваючи бажання гостро змасакувати когось або зруйнувати щось. Всі апостоли гриміли в той самий спосіб проти безбожності своїх противників, уживаючи проти них ті самі процедури енергійного й наглого винищення. Мохаммед наverts шаблюю, діячі інвизиції — кострищами, конвент — гільйотиною, анархісти „динамітом (большевики „стенкою“), змінювався лиш спосіб винищування“ (Ле Бон). Хмельниччина й гайдямаччина у нас — приклади такого апостольства. І не тільки вони; дальші приклади є розправа княгині Ольги з деревлянами, охрещення Руси Володимиром Святим“ („Дух нашої давнини“, 178-179. Підкреслив я). Не говоримо про дике блюзнірство цього уривка: проголосити християнських апостолів, жертв масакування, на героїв різні й винищення — це найменше сміливо! Але і поза цим тут поставлено всі крапки над і. Нас кличуть до інквізиції й „стенки“; нам ототожнюють охрещення Руси й Хмельниччину з большевицькою „стенкою“; нам твердять, що нічого українського в історії України не було, а є тільки вічна й незмінна для всіх народів гільйотина й „стенка“. І як не згадати тут того ж Достоєвського. — у якого Д. Донцов взагалі так багато навчився, — що писав з приводу подібних настанов: „Якщо у вас гільйотина на першому пляні і з таким захопленням, то це тільки тому, що рубати голови — найлегше з усього, а мати ідею — найтяжче“. Звичайно, таку ідею, яка може витримати перевірку розумом, а не спирається тільки на патос несамовитого фанатизму!

Після таких цитат легко зрозуміти, чому большевики в своїй антиукраїнській пропаганді найохочіше послуговуються саме ім'ям Д. Донцова: ніяка їхня пропаганда не вигадас проти українського визвольного ру-

ху й української визвольної ідеї нічого більш компромітуючого, ніж ця гістерика людини, що втратила всякі зв'язки з ґрунтом, з народом і хоче надолужити це цинізмом ката, фанатизмом касти „апостолів“ - інквізиторів.

Але чого в дійсності найбільше прагнуть ці „апостоли“? Всі їх бажання, всі їх мрії, всі їх помисли спрямовані на те, щоб ту тричі зганыблену нами „чернь“ за собою повести. І тут з величезною силою виявляється той страшний парадокс, та внутрішня суперечність, що лежать в основі донцовщини. Донцовщина виросла з неспроможности зрозуміти народ і знайти з ним спільну мову. Проповідь фанатичної сили виросла з почуття трагічної слабкості.

Люди, що втратили в подіях 1917-1921 років контакт з народом, замість шукати, як цей контакт відновити, вирішили свою слабкість піднести на ступінь чесноти. Люди, що втратили стежки до народного серця, вирішили, застосувавши чужі методи, демагогічні методи свого і свого народу найлютішого ворога, таким способом повести (може більш відповідало б слово потягти) свій народ на боротьбу з тим ворогом. Вісниківство можна зрозуміти тільки як реакцію на поразку української національної революції, і як вияв цієї реакції ця течія глибоко трагічна в своїй внутрішній суті. Це суцільна гістерія, суцільний зойк. В почутті своєї страшної самотності з героїчністю самозреченого небачення дійсности люди навівають собі міт про свою незвичайну, величну силу! Замість шукати стежки до свого народу люди в розпучливому самознепритомненні проголошують, що їм, власне, нікого й нічого, крім своїх переконань, розжеврених до найзапеклішого фанатизму, не треба. Люди — часто справді героїчно й саможертвно — хочуть „ущасливити“ народ і здійснити його (так їм здається) ідеали всупереч волі народу або незалежно від нього.

* * *

Так постало вісниківство реакцією на поразку Української національної революції. І саме тому воно не могло бути довговічне. В страшному досвіді війни 1939-1945 років воно збанкрутувало — і збанкрутувало остаточно. І сталося це, хоч це може здатися дивним, саме в наслідок його успіхів і в наслідок тієї позитивної ролі, яку воно за якихось 15 років свого існування відіграло.

Твердження про позитивну роль вісниківства після всієї перед цим поданої характеристики його може здатися злою й недоречною іронією. І все таки, не зважаючи на всю свою кабінетність, безґрунтянство й посутню неукраїнськість, вісниківство в 20-30 роках нашого сторіччя, безперечно, відіграло свою чималу позитивну роль. Це не парадокс, а факт. Постараймось показати, які підстави має таке твердження.

Національна революція 1917-1921 рр. справді виявила великі хиби українського національного організму. Ці хиби вимагали справді радикального лікування, лікування — в межах внутрішнього світу української людини — методами вогню й заліза. Прекраснодушність замріяного члена провінційної просвіти не могла не виявити його банкрутства перед лицем нових подій світового масштабу і значення. Драглиста суміш хороброго війська з хоровими ансамблями, ліквідаторів національної несвідомости і елементарної неграмотности з цілеспрямованими будівниками держави, туманно-мрійливих соціалістів з конкістадорами нової імперії, носіїв ідеалу провінційної автономії і автономної провінційности в межах великого руського океану з подвижниками острівної незалежности, якою сумішшю був український визвольний рух у ті великі роки, справді не могла довести українську справу до перемоги і навіть до чіткої й виразної кристалізації. Потрібне було виховання, гартування, розподіл, одмежування і розмежування. Потрібні були навіть певні крайності, щоб убрати розгойдану стихію в береги, щоб надати їй кристалізаційної форми.

От ці завдання припали вісниківству, і воно їх на короткому етапі розвитку української духовости — добре чи погано — виконувало. І всяка критика вісниківства, яка цю його роль заперечує, буде критикою партійною, критикою нетолерантною, отже, — критикою, спрямованою проти вісниківства, але психологічно вісниківською, тоді як потрібна критика нам тепер — і ми вже на неї спроможні — критика історична.

Вісниківство безжалісно й глузливо-нищівно висміяло провінціалну галушкоїдську замріяність хутірної України. Вольовість, майже забуту попереднім поколінням, воно піднесло на високий п'єдесталь. Воно показало, що міцна воля — конечна передумова успішности боротьби. Воно розкрило наявність міцної волі в традиціях української духовости. Це його велика заслуга.

Правда, як ми бачили вже, воно відірвало волю від

розуму й почуття, воно сотворило собі з сліпої волі кумира, воно хотіло, щоб воля, піднесена в ступінь фанатичного шалу, сама творила світ. Це було шкідливо і трошечки смішно. Істина лежала в синтезі. Але до синтезу можна дійти через піднесення всіх складників. Заслуга вісниківства в тому, що воно піднесло складник, який недоцінювано.

Вісниківство руба поставило питання про потребу організації. Не стихія, казало воно, а залізна організація, дисциплінована й цілеспрямована. Не розливне море мітингів і віч, не потоки безконечної балаканини, а наказ і виконання, чіткий розподіл функцій, стрункість бойового походу. Вісниківство психологічно підготувало створення міцних українських політичних організацій. Це його велика заслуга.

Правда, як ми бачили вже, воно захопилося організацією заради організації. Воно відривало її від народу, воно перетворювало її на фанатичну секту засліплених мучеників і інквізиторів, які не хотіли мати нічого спільного з дійсністю і які через це не раз витрачали свої сили на завдання другорядні, побічні або навіть для української справи шкідливі і убивчі. Істина лежала в синтезі організованості й масовості. Але заслуга вісниківства в тому, що воно піднесло чинник організованості, який недоцінювано.

Вісниківство руба поставило питання ворожості України і Росії. Воно показало, що в теперішніх обставинах між цими двома країнами неможливий жадний компроміс. Після науки вісниківства вже не може повторитися досвід 1917 року, коли Київ терпляче чекав, поки Росія визнає його права, а до того часу не хотів їх здійснювати. Вісниківство зуміло спрямувати всю енергію українства на боротьбу з ворогом головним і в суті справи єдиним; воно розкрило і наголосило самостійність української культури і її принципово відмінний від російської культури характер. Воно оголосило нещадну війну психологічному типові малороса і, хоч цей тип ще існує (великою мірою саме завдяки слабостям і хибам вісниківства), але роля його стала виразно третьорядною. Все це велика заслуга вісниківства.

Правда, при цьому вісниківство розпалювало часом надмірний шовінізм і доводило ненависть до такого градусу, при якому стають неможливими навіть ті компроміси з окремими групами росіян (не кажучи вже про руськомовних українців), які могли б відколоти ці групи

від загального протиукраїнського фронту росіян і, отже, були б корисні (а в певних умовах доконечні) для успіху української справи. Інакше кажучи, як і звичайно, вісниківство недоцінювало тут роль розуму, ставлячи ставку тільки і винятково на волю і на почуття ненависти. Але заслуга вісниківства в тому, що воно, власне, вперше з абсолютною чіткістю провело кордон — політичний, культурний і психологічний — між українством з одного боку, росіянством і малоросіянством, з другого.

Вісниківство остаточно ствердило і підвело психологічну базу під вимогу української державности як альфу і омегу українського визвольного руху. Воно остаточно викрило і розвінчало безґрунтовність всяких автономій, федерацій тощо, тощо — і слухність цього стверджується в наші дні тим, що ці гасла прямо включають у свої програми як свою зброю російські партії різних гатунків. Вісниківство проблему української державности з царини мрій перевело в царину практичної діяльності — і це його велика заслуга.

Правда, воно не було спроможне наповнити ці поняття конкретним правним, соціальним, класовим змістом; спираючися тільки на волю, воно не могло зробити поняття держави повнокровним і живим. Якби вісниківство здобуло сьогодні державу, то воно завтра не знало б що з нею робити — або мусіло б удатися під крило прямовань менше голосних і менше масових, але зате виповненіших змістом (Липинський, Хвильовий і інші, не згадуючи про чужих теоретиків). Але заслуга вісниківства в тому, що воно вимогу держави передусім поставило і прищепило широким колам людности*).

Вісниківство рішуче виступило проти ідеалу „бідного мужичка“, „меншого брата-страдника“, проти отождолення нації з її біднішими, незаможними верствами. Воно категорично заперечило народницькі ідеали, які великою мірою визначали Українську національну революцію 1917-1921 рр. і зробило неможливим їх відновлення, тим надзвичайно багато допомігши зміцненню укра-

*) Уже в зв'язку з попередніми тезами, а надто в зв'язку з цією мені, напевне, скажуть, що я приписую вісниківству те, що йому не належить, що висловлювано перед ним або одночасно — в переконливішій формі. І почасти матимуть рацію. Але я вже застеріг, що мене не цікавить питання пріоритету: Колюмб чи Америґо да Веспуччі. Вистачає того факту, що здобутком мас ці тези стали в оформленні і з ім'ям вісниківства.

їнського визвольного руху. І це велика заслуга вісниківства.

Правда, при цьому воно вдалося, як ми вже бачили, до протилежної крайности, перетворюючи народ на отару, стрижену або батожену, на сліпе знаряддя в руках купки несамовитих фанатиків з ордену одержимих волею до державности. Істина лежала посередині, в тезі про гармонію різних соціальних і класових груп у межах цілісного організму. Підхід вісниківства в своєму послідовному застосуванні мав би привести до нового бунту мас, до нової громадянської війни. Але вісниківство було надто короткотривале, щоб могло позначитися такими фатальними наслідками, а його великою заслугою лишилася емансипація інших, ненезаможних класів і груп нації.

Але може найбільшою заслугою і практичним здобутком вісниківства була диференціація і розмежування українського суспільства, а надто його інтелектуалів. Аморфності, розпливчастості українського суспільства з-перед 1917 року вісниківство протиставило програму своєї ідеології, виразну, до безжальности чітку. Неможливо стало бути „українцем взагалі“, „просто українцем“. Можна було або належати до вісниківського табору, або недвозначно протистояти йому. Конечно треба було щось вибрати, якимось самоозначитися. За улюбленими термінами Д. Донцова, стати гарячим або холодним. Середній стан виключався. Невиразна, драглиста маса стягалася до полюсів, кристалізувалася, оформлялася, набувала певних, окреслених контурів. Кожний мусів усвідомити собі, куди він належить і чого він хоче. Кожний мусів уже не просто існувати („коптись нобо“, за означенням Гоголя), а чогось хотіти. Від хотіння був один крок до діяння. Дія змінювала мрії. Виділялися і визначалися люди, і ці люди бралися до координованої дії. Український світ розколювався на так і ні. Відроджувалися героїка і подвиг. Поставали легенди і міти. Україна ставала на боротьбу.

* * *

І саме це визначило вичерпаність і недостатність вісниківства. Його кінець знаменувала не яканебудь зовнішня сила, не Сталін і не Гітлер, а виконання ним своїх завдань і непридатність до нового етапу. Рішальне слово належало тут війні 1939-1945 років.

Війна 1939-45 рр. залишиться в історії України не тільки як страшне нищення народу й добра народного двома чужими народові силами, а і як перший після довгої перерви вияв об'єднання народу під своїм національним прапором. Процес цей нерівною мірою охопив різні українські землі, він ще не поєднав увесь народ в цілості, як одну істоту, але він охопив уже такі великі верстви, що викликав світовий резонанс. Український визвольний рух, що був спочатку мрією українофілів, закоханих у народні пісні й вишивки, потім дією мрійників про світову справедливість, потім шаленим патосом секти фанатиків, нарешті торкнувся ґрунту, черпнув з широких народних джерел. Антей нарешті знову знайшов дотик до матері-землі — і ще небачені сили заграли в його м'язах, пробігли його напнутими жилами.

Рух, що свого часу опікся на зустрічі з масами, рух, що, здавалося, почав розвиватися поза масами, знов з цими масами зустрівся. Але маси не прийшли в рух отарою баранів. Маси принесли з собою не зфальшований „дух нашої давнини“ — в дійсності дух інквізиційних кестрищ і гільйотин чужих революцій — вони принесли з собою справжню українську духовість, вони принесли з собою віру в себе як у народ, гармонійність душі української людини.

Тим самим були заперечені основи вісниківства: кастовості був протиставлений антеїзм, препарований і висушений людині — цілісна й гармонійна, розколові й нетерпимості — єдність усіх національних сил, сліпій вірі — творчий сумнів, той самий, який свого часу примусив вісниківців переглянути ідеали „драгоманівського“ покоління і який тепер, коли він спрямований у Юрія Липи, а далі у мурівців проти їхньої концепції, вони вважають за найбільший злочин і незаперечну ознаку розкладу. Український націоналізм перестав бути справою партії, а став справою нації. Концепцію нового етапу нашого визвольного руху, яка потребує ще свого докладного опрацювання і деталізації, і визначають передусім оці найголовніші складники: антеїзм, єдність національного фронту, толерантність до своїх партнерів у межах національного фронту, ідеал цілісної української людини і цілісне сприйняття всіх українських традицій: і княжої доби, і козачої, і XIX сторіччя в їх синтезі *), — розуміється, відвіюючи від справді українських

*) Д. Донцова дуже дратує це слово „синтеза“, і пером Р. О. він пише: „Радять шукати якогось „спектру“, „гами“, „синтези“, якої

традицій чужі невідповідні впливи і перекривлення, спричинені чужим тиском. Це концепція, яку передбачав ще Шевченко, звертаючися до всіх земляків своїх, живих, мертвих і ненароджених, в Україні і поза Україною суших.

Чи є теоретики цієї концепції в наш час? Вони є. Спробою втілити цю концепцію в життя — був МУР. В статтях Уласа Самчука, Юрія Дивнича, в спробах автора цих рядків, в „Еней і життя інших” Юрія Косача почато опрацювання й розгортання цієї концепції. З цього погляду МУР в ідеалі — не тільки скромне об’єднання письменників, а і символ сучасности, як символом попереднього етапу був — щоб не говорили його супротивники, зменшуючи його вагу й характеристичність — все таки Д. Донцов. Саме тому так несамовито виступає тепер Д. Донцов і його охвістя (всякі Р. Є., З. О. і інші майстри анонімового наклепу і забризкування болотом) проти МУРу.

Якщо на попередньому етапі донцовщина була явищем неминучим і постільки корисним, то сліпо й фанатично відроджувана тепер, вона тільки отрує національний організм і заважає його зростанню й поступові. Не випадково зустріч апологетів донцовщини із „східняками” не зродила найменшого контакту, а тільки відчуженість або й ворожнечу. Донцовщина може мати якусь принадність для тих, хто не жив під большевизмом. Можливо, що, скажімо, серед українців Канади й США вона може ще відіграти деяку позитивну роль, виводячи їх з оспалости й драглистости (Не беруся про це судити з певністю, не бачивши там дійсною стану речей). Але абсолютно неможливо людей, що вирвалися з-під большевизму, полонити й спокусити необольшевицькою системою думок і поведінки.

Донцовщина сьогодні означає зречення народного

— не кажуть. А що ж виходить на практиці? Що не можна проти комунізму мати лише „ні”, але й „так”? Творити щось посереднє між націоналізмом і большевизмом? Звичайні демагогічні засоби старого леопарда, цього разу перенесені до „Українського клича”! Він удає, ніби не розуміє, про яку синтезу йдеться! Отже, для тих, до кого чужі думки туго доходять, пояснюємо ще раз, що мова йде не про синтезу націоналізму з большевизмом, а про синтезу традицій української духовости між собою і то відповідно до вимог і потреб нашої доби. Большевизм не може ввійти в цю синтезу, бо він ніколи не був українським, націоналізм у розумінні Д. Донцова може ввійти тільки тим боком, яким він справді спирався на українські духові традиції, на властивості живої української духовости. І казано про це вже не раз. Принаймні для тих, хто має вуха.

ґрунту для українського визвольного руху і розкол фронту національної боротьби. Бо про який же народний ґрунт може говорити вчення, яке зневажає народ як „свинопасів“ і дивиться на нього, як на свиней, бидло чи отару? Щождо розколу національного українського фронту боротьби, то сам Д. Донцов писав про свою ролю — і цілком слушно — у фразі: „Упорядкування хаосу мусить початися наново з розділення“. Хаос українського світу, вперше після многолітньої перерви створеного в роки Визвольних Змагань 1917-1921, мусів бути упорядкований справді розділенням, диференціацією, поляризацією, відмежуванням творчого від трухлого, сильного від кволого, боєздатного від скиглійського. Це сталося. Сучасний український світ розділений достатньо, окремі течії й спрямовання відмежовані чітко. Дальша диференціація, поскільки вона зв'язана з ексклюзивністю й ворожнечею між собою різних течій і течійок, означає шкідливу й марнотратну витрату сил національного організму на другорядні, а частіше просто непотрібні справи, себто йде тільки не користь нашому ворогові.

Невипадково гасло консолідації стало модним, і його повторює кожний, до останнього „паскаря“ й таборового сліпорожденного картяра. Але поки воно реалізується в формі різних штучних організацій, де партнери зайняті тільки підсиджуванням один одного, закулісними махінаціями й стеженням, чи не хоче мій сусіда обдурити мене, воно не лишається реалізованим, а тільки декларованим. Тільки концепція МУРу як концепція об'єднання всіх творчих сил нації на правах **різних і рівних**, будвши перенесена в усі сфери українського культурного і суспільно-політичного життя, відповідає потребам і вимогам доби.

Не йдеться тут про якийсь провід МУРу як конкретної організації письменників в нашому суспільному житті. Навіть більше: не йдеться про цю конкретну організацію взагалі, бо в своїй практичній роботі вона має багато хиб. Але з усією силою підкреслюємо, що йдеться про МУР як про концепцію, як про провідну організаційну ідею нашого часу, ідею, яка рішуче і остаточно заперечує ідеї попереднього етапу — етапу донцовщини — як ідеї генеральні й визначальні.

Зрештою цей вирок історії міститися в самих же наведених словах Д. Донцова. Він писав: „Упорядкування хаосу мусить початися... з розділення“. Початися. В цьому слові оцінка історичної ролі вісниківства і її ви-

черпаности в наші дні. Ми вже не на етапі початку. Ми в розрості і могли б бути в наступі, якби не витрачали всіх сил на взаємопоборювання, яке є прямою спадщиною попереднього етапу, етапу донцовщини.

Все на світі має свій час. Час донцовщини скінчився. Найбільше шкодить Д. Донцову в наші дні сам Д. Донцов. Шкодить тим, що, не розуміючи і не хочючи зрозуміти, що український визвольний рух перейшов на новий і вищий етап, стягає цей рух назад, до попереднього етапу. Йому все здається, що перед ним його старі вороги — з породи Шаповала, Винниченка, з породи старогалицького заскорузлого обивательства. Рукою Р. О. він пише: „Великої праці коштувало витягнути українську політичну думку з того ідеологічного трясовиська, в яким застав її 20-й вік і надати їй певну доктрину, мілітантний характер, організаційні форми, визначити її „за і „проти“. І ось коли, здається, наша політична ідея почала приймати окреслену й ясну форму, проти неї розпочався систематичний похід в деяких кругах еміграції в Німеччині: проти її (?) виразної ідеї, проти її мілітантного характеру, і проти її організаційних форм“ (Підкреслення автора).

Д. Донцову здається, що український визвольний рух тягнуть назад. Він не може збагнути, що це рух вперед, що це величезний стриб вгору і що це він, Донцов, і саме він із своїм охвістям хоче стягнути рух назад. Він не може зрозуміти, що нова концепція включає в себе його концепцію, але як перейдений етап, і тому є вища, потужніша, величніша і єдина здатна перемогти. Д. Донцову здається, що прийняття як рівних різних відтінків української ідеї, яке несе як основу своєї концепції МУР, є проповідь безідейности, — тоді як у дійсності це є величезне збагачення ідеї, яка з абстрактної стає конкретною і з схематичної багатогранною, яка перестає бути кабінетною й безґрунтянською, а набирає живущих сил з ґрунту, як це властиво всякому антеїстичному рухові. Д. Донцов не може зрозуміти, що не те саме хаос різноспрямованих сил, — таким він застав українство на початку своєї публіцистичної діяльности, — і єдність різнохарактерних, але на одне скерованих сил — до якого етапу українство переходить тепер*).

*) Не казатиму вже про те, що позбавлене руху живої думки, змертвіле в свій накрохмаленості вісниківство перетворюється за влучним висловом М. Барзена на постійне „парадування“, на „Fas-

А ця концепція різнохарактерних, але на одне скерованих сил, це і є концепція МУРу. І сила МУРу в тому, що в цей єдиний національний фронт він може прийняти і Дмитра Донцова і донцовців-вісниківців, знаючи, що коли в них ще є життєздатність, сили й думки, то вони знайдуть відповідний сприятливий ґрунт і принесуть свою, хоч малу користь у загальному русі проти спільного ворога, а коли в них життєздатних сил уже цілком нема, то й ґрунту вони не знайдуть і шкоди особливої не завдадуть. Так, МУР Д. Донцова і донцовців у свій склад прийняти може. І в цьому — вияв сили його концепції. Але чи може Д. Донцов увійти в МУР? Сумніваємося в цьому. І тут — ознака його вичерпаності і — сьогодні — непотрібності, неспроможности впоратися з сьгоднішніми завданнями.

Етап вісниківства в нашому громадському житті минув. Живемо на етапі МУРу. І боротьба епігонів вісниківства з концепцією МУРу означає, беручи об'єктивно, послаблення українського національного фронту і тим самим підтрим ворогів українства і передусім головного ворога — російсько-большевицького.

Квітень-травень 1948.

sadenkunst". Під назвою "обрядовости" ці процеси проаналізував Р. Лісовий у своїй уже згадуваній статті. Ми б тільки не погодилися, коли він шукає в цій рисі вічну властивість української національної вдачі.

**НАД ОЗЕРОМ.
БАВАРІЯ.**

Триптих про добу, про мистецтво, про провінційність,
про призначення України, про голуби і інші речі.

НА Д О З Е Р О М . Б А В А Р І Я .

Ця назва не оригінальна. Я скопіював її з позначення місця видання на якійсь книжці. Там стояло: На чужині. Німеччина. Позначення, що дає ґрунт філософуванню в двох напрямках.

Позначка на виданні „На чужині. Німеччина“ означає в перекладі: ніхто не відповідає. Нема людини.

Була доба, коли кожна фірма метровими літерами виписувала свою назву. Скрізь: на вівісках крамниць, в оголошеннях газет, на кожному фабрикаті. Це була доба індивідуальної ініціативи. Практиці вивісок і реклям відповідала в ідеології філософія надлюдини Ніцше і теорія боротьби гатунків (і істот) за існування Дарвіна.

В советській дійсності ім'я людини зникло. Були Станкобуди і ХТЗ, Київторги й Гастрономи. Були директори і завмаги — взагалі. Серійні і безіменні. Вони і відповідали серійно і безіменно. Одного прекрасного дня серію їх нагороджувано орденами й медалями. Однієї нормальної ночі їх серіями заарештовувано, потім стандартно допитувано й стандартно знищувано. Глеб Успенський порівнював такі методи (він їх знав тільки в примітивних зародках) з ловлею оселедців, коли ті зграями пливуть метати ікру. Що може і що важить один оселедець, один директор, один завмаг? Індивідуально він міг тільки красти й спекулювати (не оселедець — і в цьому відмінність людини-функціонера). Але про злочинство й спекуляцію краще говорити далі спеціально. Може це ще світла пляма в нашій темній дійсності!

Потім прийшла німецька окупація. Вилізли недобитки приватно-торговельної кляси. На базарах росли кіоски. Сало коштувало 1000 карбованців, склянка сояшникового насіння — 30 карбованців. Службовець діставав на місяць 300-400 карбованців. Робітник не діставав нічого, бо фабрики стояли пустою. Крамарі поширювали свої кіоски. Відкривалися перші крамниці. Вивісок вони унікали. Чи не краще просто викласти свої товари — підходь і купуй? Влада наказала: мусять бути вивіски,

на кожній вивісці мусить стояти прізвище підприємця. Але влада не передбачила розміру напису. Прізвища на вивісках мальовано якнайдрібніше. Технікою мініатюри. Майже мікроскопічно. Підприємець не хотів бути відомим. Фірма не хотіла рекламувати себе. Вони воліли безімність. Доба індивідуальности вмерла. Панувала доба автоматичного функціонерства.

„На чужині. Німеччина“ — формула доби автоматичного функціонерства. Видав ніхто. Видав ніде. Відповідальність несе той, хто купив, хто читає. Таж ніхто не накидає, не змушує. Але чи й покупець відповідає? Чи він теж не мусить щось купувати, щось читати? Це одна з його функцій. Він їдець певної кількості... Я хотів сказати: харчів. Термінологія вчорашніх днів тяжить над нами. Він їдець певної кількості калорій. Тепер їдять не харчі, а калорії. (Це відомо вже всім гумористам і куплетистам). Він — вміст певної кубатури (не помешкання, не кімнати). Його функція — 3,7 кіносеанси, відвідані на рік. 8,35 трамвайвих подорожей на місяць. І, очевидно, кілька сторінок купленого задрукованого паперу. Ні, він не відповідає теж. Він не може не купити якогось видання. Це — його функція. „На чужині. Німеччина“ — формула сліпого і невблаганного функціонерства.

Другий струмись міркувань: для чого ставити поруч „На чужині“ і „Німеччина“? Хіба не досить було б другого? Хіба може бути „Німеччина“ — „Дома“? Що ховається за цим підкреслюванням, що ми не на батьківщині: роз'ятрювання туги за Україною, Heimweh? намагання розжалостити долею отих безталанних „скитальців“ — до речі перший „американізм“, який поруч афідавіту, скринінгу, діпі, емпі і окей прийшов до нас від заокеанських братів і небратів? гордість з того, що от, і в умовах чужини якісь імпрези маємо, щось видаємо (хори, танцювальні ансамблі — одне слово, те, що понад сто років тому хтось, чи не князь Шаліков назвав „Малоросія пляшущая, играющая и поющая“)? брак логіки в мисленні й говоренні? Все це разом — комплекс малоросіяництва, жалюгідного еміграційного малоросіяництва, яке не хоче зрозуміти історичної закономірности свого теперішнього становища, яке винить у всьому збіг обставин і думає, що завтра, за допомогою чергового визволителя, воно повернеться в свою малоросійську Аркадію і їстиме під дзюркотання струмочків вареники, що тонуть у салі? Яке не виходить за межі якби, коли б і

аби знаття? Яке нічого не навчилося і нічого не зрозуміло? Яке сердиться на все, тільки не на самого себе? Яке поводить ся так, як той, хто, наступивши на граблі, дістає по лобі і кричить спересердя: „Ах, прокляті граблі!“? Яке уболіває само з себе і умиляється само собі? Так, не виключено, що всі ці речі ховаються в короткій і нелогічній формулі „На чужині. Німеччина“.

Над моїм вухом на тонку сурму сурмить (а Карпенко-Криниця пише суремить) комар і повертає мене до дійсності: А дійсність: над озером, Баварія. Пластовий табір (старші пластуни!) на невеличкому острові (50x 80 м).

До речі про функцію цього комаря. Її не можна недоцінити. Якби не він, філософування тривали б далі. Отже, комар позірно злетів до моєї правої щоки де і був знищений. Але функційно він злетів у це моє... тут я мушу спинитися і замислитися. Ідеться про визначення жанру того, що я оце пишу. Як його визначити? Нарис, репортаж? Бррр, боронь Боже. Наш вік не визнає описовости. Нечуй-Левицький і Чапленко можуть предокладно описувати, куди повертала дорога і яких порід розлогі і круслаті дерева стояли ліворуч, праворуч, навкіс і навпрошки від неї, а які потім того. Але читач акуратно пропускає все це, а одним заходом радий пропустити і весь твір. Ні, ні. Тепер модніший інший жанр: афоризми. Особливо неоціненний для редакторів циклостильних журналів, які не знають, чим заповнити сторінку, коли недотепний автор розплянував статтю так, що вона кінчається десь нагорі. І що б робив редактор „Чат“ або „Під вартою“, якби перед тим якийсь „Примерк“ „Сумерк“ або „Бог тьми“ не вмістив цілої купи портативних афоризмів для підтекстовок. Все таки, що задруковане місце, то не порожнє. Ще, правда, добре надаються до цього вірші. Алеж не стане поважний громадсько-політичний журнал містити якісь там вірші, дзеньки-бреньки.

Отже, афоризми. Але з якої речі давати поживу „Чатам“ і „Під вартою“, щоб вони автоматично передруковували мої писання? Не буду давати кожний афоризм нарізно, не буду їх нумерувати або зірочкою позначати — а перемішаю. Зроблю хаос афоризмів (і неафоризів). Наші предки, висловлюючися органічно-національним стилем, називали це „наколотив гороху з капустою“. Воно, звісно, вони не доросли ще до державної бронзи, made in Paris 1870. Алеж і що з тих азіятів

мізерних узяти? Так хай і буде: афористично-неафористичний горох з капустою.

Повернімось до комаря (убитого. Не того, що мертвим народжується в друкарні мюнхенській). Він виразно доводить: мистецтво зв'язане з життям (не зв'язано: речення на — но,—то тут не можна вжити, про це ясно написано в книжці проф. П. Ковальова „Безособові речення на — но, — то“, Мюнхен, 1947, стор. 15, яку книжку конче треба перечитати теред тим, як сідати будь-що писати). Не було б комаря, не було б і мистецтва (афоризм!). Себто мистецтво може було б, але закони композиції реалізувалися б зовсім інакше.

Прихильники автономности і самоловільности мистецтва заперечать: звісно, в жанрі „горох з капустою“ і комар визначає композицію. Але в справжньому, довершеному, високомистецькому, до перфектности домодульованому, вульгарному плебсові неіятелігібельному опусі (і яка шкода, що закінчень нема чужих, а доводиться українські давати!) — там ані комарі, ані груба дійсність взагалі жадного значення не мають. Тоді я пошлюся на випадок, що стався позавчора. Мій друг-неоклясик (він живе разом зі мною на острові) закінчував нову редакцію свого старого оповідання, доводячи його до найбільшої вивершености. Поскільки надворі був дощ, а в хаті в нас нема інших меблів, крім складаних ліжок, він сидів на консервній баньці і писав на ліжку. В такій самі позі любить малювати мій малий хрищеник Тодьо, коли кожного ранку, керований материнською рукою, виконує свій обов'язок. Одначе це до справи не стосується, раз, а потім, ми умовилися не описувати, а афоризувати, два. Тому поза мого друга-неоклясика не має жадного значення. Вона подана тільки до відома. З неї нічого не випливає. Жадних висновків. І мій хрищеник зовсім не буде героєм цих міркувань. І навіть епатувати читача я не хочу.

Мій друг-неоклясик закінчував нову редакцію свого старого оповідання. Він дописав її (його?) до кінця — і йому бракувало для ритму однієї фрази. Це відчуття знає кожний, хто писав. Зміст висловлений (Зміст висловлено???), а треба ще щось додати: іноді слово, іноді речення. Тільки це не має нічого спільного з автономією мистецтва, бо буває не тільки в художніх творах, а і в листах і навіть у ділових паперах. Це — автоматизм мови. Мова не хоче отак собі висловлювати думку, що б там про це не вчили по школах. Мова хоче вислов-

лювати себе. Мова оповідання мого друга-неоклясика хотіла висловити себе. Але не було як. Сонце вже зайшло. Я маю на увазі — в оповіданні: якби воно зайшло на острові, то мій друг-неоклясик не писав би далі нову редакцію свого старого оповідання в екстравагантній і зовсім не клясичній (чи саме клясичній?) позі, бо на нашому острові нема електрики і взагалі жадних досягнень цивілізації функційної доби, за винятком уже згаданих американського походження складаних ліжок і стандартних жовтозелених ватяних ковдр на них: одна за матрац, одна за подушку, одна сама за себе. В оповіданні сонце вже зайшло, тіні вже подовжились, сіно в копицях уже пахло. Але однієї фрази ще бракувало. Мій друг-неоклясик попросив у мене поради: про що б мало говорити це речення. Я порадив тіні. Тіні вже були. Я порадив сіно. Сіно вже було. Я порадив солов'я — соловей не надавався, бо в оповіданні не було ні любови, ні лірики. З тих же причин неможливі були зорі і місяць. Автоматизм мистецтва зайшов у глухий кут. Фрази явно бракувало.

І тут сталося чудо. На стежку злетіла пташка. Бог її знає, як її звати. Більша від горобця, на розмірно високих ніжках, сіра, стрибуча. Це був порятунок. Пташка негайно опинилася в оповіданні. Її охрищено „вужкохвоста пташка“; і так вона ввійшла в мистецтво. Власне, вона влетіла. Кажуть „влетіти в скандал“, „влетіти в неприємність“. Але влетіти в мистецтво — це щось зовсім інше. І потім не обов'язково влітати. Правда, музи, комарі й птахи таки крилаті. Але гіпопотами, слони, ділки і видавці не влітають у мистецтво, а входять. Дійсність входить у мистецтво. Кажучи словами Бориса Пастернака: „Так предмет сечет предмет“.

Так набігають хвилі на наш острівець. Одна за одною, сталеві і неминучі. Неминучість їх набігання — це неминучість набігання дійсності на мистецтво. Одна, друга. Одна, друга. Одна, друга. Вони сточують камінці побережжя. Шліфують, гранять; входять у середину їх. визначають суть їх. „Предмет сечет предмет“. Тільки іноді вони набігають з одного боку, іноді — з протилежного. Це вже залежить від вітру. Вітер залежить від... Це може сказати бюро погоди. А втім від бюро погоди вітер не залежить. У мистецтві є теж свої метеорологи, але вітер від них теж не залежить. Які б пишві прогнози вони не складали.

Дощ закінчився, і озеро з сіро-сталевого стало

жовтаво-прозорим. Воно тепер покоїться. Воно перебуває в собі. Самодостатнє. Свої рамки воно виповняє, а поза них виходити не потребує. Це рівновага. Людям з хворими нервами треба сюди їздити. В наш вік функційності кожному бракує саме і передусім виповненості рамок. Або він у рамках і не може з ними помиритися, бо це рамки не існування, а функції. Або якраз бракує рамок, і він прагне їх. Я не знаю в сучасному житті нічого подібного гармонійній самовершеності озера. Сартристи твердять, що людське життя—в марному прагненні такого мертвого спокою. І що тільки смерть визволяє від проблеми завтра, від проблеми: „А тепер я мушу зробити оце“, від безперервного набігання чергових і невідкладних справ. На озері це — ряботиння поверхні. В житті—може в житті теж це тільки ряботиння поверхні? Так учили Сак'я-Муні і первісне християнство. Але ідеал озера все таки не осягнений.

Я питаю у мешканців острова, чи розливається це озеро Ні, воно не розливається. Воно завжди дорівнює собі. На яких пів метра вище чи нижче — яке це має значення? А втім мешканці острова можуть не знати. Бо вони тут лиш кілька місяців, і це українці, хлопці, старші пластуни-плавці. Їх дев'ять. Вони ніколи не бачили моря, але це не перешкоджає їм називати табір морським, а себе почувати морськими вовками. Крім них на острові не живе ніхто. Крім їхніх брезентових наметів, є тільки одна дерев'яна споруда — наче хата. Вона з подвійних дощок, і в ній час від часу зупиняються переночувати рибалки.

Хата стоїть пустою. Дверей і вікон нема. В вікнах нема і рам. В підлозі пропалено велику діру. Краї — тим чорним мармуром недопаленого твердого дерева, який можна спостерігати як новомодну облямівку в німецьких будинках, що горіли і не догоріли від запальних бомб. Воно надить переходами від холодного, майже антрацитового полиску чорноти до брунато-барнавої матовості. Перші місця перепалені і обвуглені, другі — не догоріли. На місці сучасних архітекторів-інтер'єрників я зробив би з цього погратованого недовугленого дерева стиль. Він відповідав би повоєнній добі, як ебен і слонова кістка добі другої імперії, як присадкувата й вузьковіконна масивність касарень, пофарбованих у захисні чорно-зелені кольори, наче великий землемірний плян, з якого дитина вирізала будинок,—добі гітлерівської спроби здійснити мрію про всевітнє пру-

сацтво з Берліну (далеко успішніше її здійснюють з Москви), як нетиньковані, низькокоробчасті й тонкостінні житлокоопи — добі терористичного перетворення людини на функцію в ССРСР.

Діра в підлозі походить — це явно — з того, що в хаті розпалювали багаття. Але чому в хаті розпалювати багаття? Бо було холодно. А чому в хаті було холодно? Бо нема вікон і дверей. А чому нема вікон і дверей? Бо двері і віконні рами спалено ще тоді, коли було тепло. „Чому“ можуть тривати безконечно, коли не прийти до останнього і вирішального: все це сталося тому, що тут були люди, що все це чинили люди, які виходили з максими: після мене — потоп. Чому б не спалити двері й віконні рами, коли після мене потоп? Чому б не розкласти багаття в хаті, коли після мене потоп?

Психологія постійної „передпотопности“ — асоціяльна. Але це типова психологія людини функційної доби. Пам'ятаєте фільм Чарлі Чапліна про конваєр? Звипши тільки розкручувати одним повертом руки мутру на конваєрі, він потім розкручує все, що може, аж до гудзиків на убранні зустрічних і своєму. Якби всесвіт тримався на одній мутрі, він би не завагався розкрутити її. Бо його функція — розкручувати мутри. А там хай хоч потоп. Функційність породжує автоматизм або одчай. Одчай виявляється теж автоматизмом. Яка різниця, чи збайдужілість постає з сліпого автоматизму машини, чи з одчаю безсилового в своєму оскаженінні згустка м'язів і нервів?

Поет писав, що наша доба жорстока, як вовчиця. Це, звичайно, тільки красива фраза. Відгомін романтичної пози. Вовчиця жорстока фізіологічно: коли вона голодна або не витратила надміру життєвої енергії. Що спільного має з цим жорстокість наших днів? Звичайно, в системі совєтських і німецьких концентраційних таборів можна знайти садистів, персонально жорстоких людей. Але хіба від них багато залежить? Система не змінилася б, якби їх заступити особисто порядними і навіть добрими людьми. Бо це система — функційна система. Оселедець потрапляє в бочки з розсолем, у різальні машини, в блискучі консервні бляшанки. При чому тут жорстокість? І чия: рибалок, робітників, машин? Це система, де все має функцію і виконує її. Гуманний рибалка чи робітник не відрізняться принципово від садистичних. Шлях оселедця визначений так само, як шлях рибалки, робітника і різача в машині. Це не біо-

логія, не почуття, не пристрасть, не характер, а система функцій, і тільки вона диктує.

Говорити про вовчу жорстокість доби означає бути в полоні фраз минулих часів. Так званого „доброго старого часу“. Це означає — не бачити або не хотіти бачити. Але людям взагалі властиво недоговорювати. А. Моруа з захватом передає систему поглядів Джона Бернгема — американського соціолога. Бернгем говорить про „революцію директорів“ як суть нашого часу. Бернгем бачить, що світ індивідуальностей, світ індивідуальної ініціативи кінчився. Бернгем бачить, що дві країни здійснили вже цю революцію: Америка і Росія. Одна — методом демократичною і тиском економічним, друга — методом терористичною і політичним тиском, але в суті ту саму революцію. Бернгем у директорах підприємств убачає нову еліту обох країн. Однак Бернгем не договорює. Він не бачить або не показує (якщо Моруа правильно переказує його думки), що директори — теж тільки функціонери, теж автомати, теж раби. Сучасне рабство відрізняється від рабства передаболіціоністичної доби тим, що це рабство загальне: не тільки раби — раби, а і рабовласники — раби. Суть функційної системи та, що всі її коліщата й частини залежать від усіх інших. В машині нема вільного і керівного коліщатка. Кожне має надрядний механізм, але хіба він вільний у своєму, русі?

Мій друг-хвильовист (його нема зі мною на острові), той самий, що писав про себе: „Так, я хвильовист, неохвильовист, ультрахвильовист, суперхвильовист, визнаю це і пишаюся цим“, любить наводити фразу з Хвильового, що звучить (приблизно) так: „Проблема тільки в тому, хто запанує: всесвітній мільярдер чи всесвітній чиновник“. Запанував всесвітній урядовець, але, милий Боже, яке гірке це панування, який він сам найгірший в світі раб, тим гірший, що ніколи не піде під жадними прапорами жадного Спартака. Та і проти кого вів би тепер повстанців новоявлений Спартак? Нема проти кого. Проти мутри? Так, єдине, що лишається, — це повернути ту мутру, на якій тримається всесвіт. Рухом збожеволілого над конвасром Чарлі Чапліна. Це, здається, скоро вже можна буде зробити.

А поки не можна розкрутити мутру, на якій тримається всесвіт, можна розкласти багаття в хаті і пропалити підлогу. Всесвіт ще не зрушений, але хата вже стоїть отвором на всі чотири сторони світу. „І світ від-

чинено як двері“! (відчинений — за монографією про речення на —но, —то). Вірніше — відчинено без дверей. Вікна позавішані наткнутими на цвяхи американськими жовтозеленими ватяними ковдрами (бож після мене потоп!). Ковдри надуваються від збуйнілих вітрів, що дико гудуть над островом. І це теж *signum temporis*. М. Коцюбинський в оповіданні „На острові“ пише, як надував вітер, безпардонний морський заводіяка, білі занавіски — і йому, письменникові, здавалося, що вся кімната, весь готель, увесь острів — великий пароплав, який пливе голубінню моря. Коцюбинський писав це десь на початку 10-х років нашого сторіччя, Чапленко повторив образ в описі будинку відпочинку в Галичині вже в роки війни. Повторив почасти тому, що його „збагачений реалізм“ взагалі повторення, а почасти і логічно, бо хіба будинок відпочинку в Галичині 1943 року не був спробою створити ілюзію, що ще існує світ 10-х років нашого сторіччя.

Але на нашому острові вікна наглухо закриті американськими ватяними ковдрами, продірявленими й настромленими на цвяхи, вбиті в дерев'яні стіни. І коли вітер надимає їх, вони рвуться далі, вони тріщать, вата збивається в груддя, скуйовджується, матерія дереться напинаючися, а вітер вскокує в середину хати як несамопитий у щілини між вікном і масною, заплямленою, потом напоєною, брудною ковдрою. Вже не акуратний пароплав на лазуровій поверхні, а брудні уламки, недопалки й недоламки серед збуреної стихії. А вітер — він не залежить від бюра погоди.

І тут мій друг-хвильовист каже:

— Я дивуюся, я не розумію, як ви приймаєте таку добу. Ви і ваш друг-неоклясик — ви описуєте її, характеризуйте, класифікуєте, — але ви нічого їй не протиставляєте. Хай я хвильовист, хай я романтик, — але я хочу протистояти їй, я не можу помиритися з нею.

І тоді я питаю:

— Що? Що ви протиставляєте їй? Що ви можете протиставити їй?

Він відповідає:

— Ми думаємо над цим, Є резерви Азії. Є молоді народи. Хвильовий писав про азійський ренесанс. Вони не знають автоматизації життя. Їх існування ще не отруїла функційність. Українці можуть бути першими серед них. Ми думаємо над цим.

Друже мій! Є в фізиці закон злучених посудин. Як-

що з'єднати дві посудини, наповнені до різного рівня рідиною, встановлюється один спільний рівень — залежно від розміру поверхні кожної посудини, але завжди десь посередині між двома попередніми рівнями. Є в сучасному світі закон злучених систем. Якщо існує в стосунках дві системи, — вони вирівнюються — і то завжди на рівні гіршої. Загально відомо, як ССРСР і Німеччина в роки 1933-1945 переймали одне в одного найпідліші риси системи свого супротивника. Якщо вірити в резерви Азії, то треба пам'ятати, що вони незаймані тільки до-ти, доки не вийшли з ізоляції і не вступили в бій з представниками системи функційности (Це теоретично, бо справді вони вже вступили в бій і вже дуже, дуже багато перейняли від системи функційности). Вступивши в бій, вони вже хоч би в силу логіки боротьби почнуть переймати систему ворога.

Так розлучені супротивники в турі боротьби або боксу переймають найгірше один від одного. Підставити ніжку, недозволеним способом поцілити у вразливе місце, кусатися, щипатися, виривати волосся — спочатку до цього вдається заюпений і спітнілий з напруги й переляку слабший. Але коли цим він здобуває перевагу, то недавній кандидат у переможці вдається до таких самих способів. Щоб запобігти бругальному знелюдненню, потрібна якась вища сила. Статут. Закон. Право. Провидіння. Її втілення в спортивій боротьбі — суддя, людина, що метається між змагарями, щоб кожної потрібної секунди втрутитися й розняти: свистком, словами, а то й кулаками. Чи можна створити втілення високої сили в боротьбі систем?

Обсада нашого острова — дев'ять старших пласту-нів, курінь юнаків 17-22 років. Вони живуть у шатрах. І вони майже ніколи не борються. Це дивовижно. Молоді хлопчаки, без старших, — вони не вдарять один одного ані жартома, ані всерйоз. Вони взагалі поважні. Один до одного вони звертаються не „хлопці“, а „панове“. У них багато праці. Вони вчать плавати менших. Вони самі варять собі страву, привозячи свої кальорії човнами з берега. Човни важкі й незграбні, на таких будували понтони. Хлопці їдять не досить, як на свій вік, чисте надозірне повітря і багато фізичної праці. Вони часто невдоволені і сваряться. За дрібницю: кому варити обід, кому поїхати на берег. „Не будь дитиною“, — каже один одному. „Я не дитина“, — відповідає той. Коли хтось невдоволений і насумрений (не плутати з суремить —

так Карпенко-Криниця), йому кажуть: „Не плач“. Він відповідає: „Я не плачу“. Він передусім заперечує можливість плакати.

Зі мною і моїм другом-неокляси́ком вони суворо-обов'язкові. Вони кажуть нам „Смачного!“, коли ми їмо, і воліють не заходити в дальші розмови. Вони майже не співають, і розмови їх замкнені в колі щоденного розпорядку: пиляти дерево, замести, їхати на берег, одержати належне м'ясо чи борошно. Їх ідеал... Можливо, це курінний. Тонконогий (на острові ходять у самих штанцях) і виструнчен-напругий. Як хірт на стійці. На вузькому порідному обличчі тон задають бачки. Еспанські (хоч він не брюнет) бачки морського вовка. Він переважно мовчить, а говорячи відміряє слова суворо, скупі і недбало-притишено. Він увесь час ніби нюшить. Його фрази починаються звичайно словами: „Льогічно кажу-че...“. Він не дискутує, а наказує. Стиль, який він собі витворив, геніяльно вивершується манерою носити кашкет.

Кашкет можна на голову одягати, кашкетом можна голову захищати. Але кашкетом можна вивершувати себе, свою постать, свою голову. Цим секретом одчайдушно носити кашкет володіли старі гімназисти на Україні перед 1917 р. Описати цього не можна. Кашкет раз на завжди вигинається і незбагненим способом застигає в своїй химерній вигинистості. Він увесь ненормально покручений, тільки широкий блискучий дашок незрушно несе знак котвиці на околичці над собою. Але парадокс у тому, що, будши протиприродно зміясто вигнутий, такий кашкет водночас цяточка до цяточки припасований до голови, до носа, що нюшить, до еспанських бачків, до здригання жилаво-напругої фігури й тонких ніг хорта. Це — морський вовк. Юнак, що створив свій образ.

Інші не дійшли такої досконалости. Але вони свідомо чи несвідомо прагнуть того ж. У кухаря добродушно-крутійська фізіономія kota з „Синього птаха“. Широкий плескатий ніс, хитруваті очиді і широкі баб'ячі вилиці. Бракує тільки білих вусів щіткою. Але ви послухайте, як він учить менших плавати, які командні інтонації, яка суворість тону, яка педагогічна неблаганність у наказах і ніби мимовільність у заохоченнях. Скупих, уривчастих заохоченнях, які рідко можна почути.

Сумніву нема. Це свідома настанова на стиль. Є

тут, звісно, щось від гри. (І тут, мабуть, проривається хлоп'яче). Але вони не думають, що грають. Вони всерйоз і поважно. У вільні хвилини вони перекидаються м'ячем. Це заправа до відбиванки або футболу. Час не повинен іти марно. В газеті вони передусім читають відділ „Спорт“. Проблеми доби? Це їх ледве чи хвилює. Приваймні вони про це не говорять. Тому вони, напевне, не усвідомлюють (а втім вони по досвіді війни!), що вони виростають у людей функційної системи. Знеособлених і узагальнених.

Всяке масове виховання готує функційну людину. Лесю Українку виховували індивідуально. Шевченко тікав від своїх учителів. Як би високо не стояло масове виховання, воно не спрямоване, не призначене на те, щоб виплекувати Лесю Українку і Шевченка. Це не докір. „Пласт“ заслуговує на всілякий підтрим. Не можна перецінити його ролі й заслуг. Але не можна й забути того, що в ньому є елементи масового виховання.

Зроблено спробу сполучити виховання функційної людини з національною романтикою. Над островом щоранку урочисто підносять жовтоблакитний прапор. Це символ. Виростають ті резерви національного визволення, які мій друг-хвилювист ладен уважати за передові колони азійського ренесансу. Але невмолимо здійснюється закон сполучених систем. У боротьбі з системою функційности національна романтика змушена переймати засади функційности. Вирівнювання відбувається на нижчому рівні. Чи можлива синтеза?

Шатра пластунів мають свої назви кожна. Вони зуться: Тайфун, Карвендель, Париж, Пациків, Мева. Тайфун і Мева — данина традиційній романтиці й пригодництву. Карвендель — баварський льокальний кольорит (Над озером. Баварія). Але поруч Париж і Пациків — столиця світу і галицька діра — що це: знак високої синтези — чи символ безодні суперечности між несполучним? Так, це тема моєї розмови з моїм другом-хвилювистом. Як подолати функційність доби? Чи принесять визволення собі й людству молоді народи? Український народ?

Увечорі пластуни співають пластових пісень. Пластуни заслуговували б на кращі пісні. Це до речі справа наших поетів. У піснях говориться, що пластуни — діти природи і ясного сонця, брати вільного вітру. Що вони — України цвіт і краса. Це має бути романтика природи й національна романтика. Це добре. Але чи цього

досить? Щоб умерти за Україну, — досить. Але щоб перемогти? Самі пластуни поруч Падикова ставлять Париж. У піснях ще панує Падикив. Це пісні XIX сторіччя. Вони не озброюють перед добою функційності. Вони замовчують її. Як про це сказати в пісні, — це проблема. Над нею теж треба думати. І розв'язати.

А самі мелодії — монотонні або понурі. З такими мелодіями трудно перемогти. Carmen — omen. У 1943 р. в Києві я вперше почув німецьке радіо для тубільного населення обсадженого райхскомісаріату Україне. З ранку до ночі одноманітно-сумовито нявчало радіо: Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei. Я згадав советське „Москва моя, страна моя“ — огидне, антимилицьке, але влізливе, підмиваюче, маршове, бадьористе. Мотив, що проти волі оформляв ритм биття серця і крок ноги. І я тоді сказав собі: Німеччина програє, Росія виграє. Зухвало безцеремонний марш функційної доби зчавив оптимістичне словами (nach Dezember kommt Mai), але безнадійно особисте звучанням підвивання безголового німецького радіоспівака. Російська революція 1917 року створила свої марсельєзи, марсельєзи функційної доби. Маяковський писав: „Бейте в площади бунтов топот, выше гордых голов гряда. Мы разливом второго потопа перемоем миров города“. Українська революція 1917 року умилено вітала золотий гомін над Києвом дзвони Лаври і Софії. Там був розгін і рух, тут статика і зосередженість. Там розмах, тут — етичний зміст. Системи вирівнюються на рівні гіршої. Другий потоп почав перемивати „миров города“ саме від Києва. Тепер він перемиває Софію, Београд, Будапешт і Прагу. Над Києвом не чути золотого гомону, а дзвони Лаври і Софії давно перетоплені на катюші й ТЗ4.

Carmen—omen. І в пісні, як скрізь, та сама проблема: ритміку функційної доби поєднати з національними джерелами. Наші пісні здебільшого індивідуалістично-журливі (Поки море перелечу, крилонька — а зітру) або жартівливі — ой, гоп — родинно або шинково. Хори співають ці жанри, переплітаючи їх для контрасту і різноманітності — і на тому кінець. Ще трошки романтичної балюди. Але розгін революції 1648 року створив „Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Україні повстало“, — пісню, якої наші хори звичайно не співають, — а може саме від неї може початися наша нова пісня. І пластова пісня теж. Бо вона ще не почалась.

Картагена нашої провінційності мусить бути зруй-

нована. Або ми знайдемо свій ритм у нашу функційну добу, або нас не стане.“ І ніхто не прийде на могилку к міне“ — співали одеські вуркагани, і їхня пісня стала модною в усьому ССРСР „от Москвы до самых до окраин“.

Бо вона висловила те, що далеко гірше висловлювали Сосюра і Єсенін. Лебедину пісню індивіда в марші функційної доби. Босяцтво, блатняцтво, батярство, уркацтво — чи як там його ще назвати, стало останнім притулком індивіда. Осередком романтики. Центром людяности. Азилем людських почувань. Захистом кожного я в його неповторності. Застаріла вже романтика природи. Майже вичерпана вже романтика подорожей і пригод. Мертва лежить історія. Свою власну романтику творить збунтована одиниця на міському дні. В асфальтових казанах і продовбаних афішних колонах. Між биками мостів і в скриньках під вагонами поїздів далекого сполучення.

Честертон написав апологію кримінального роману. В тріумфах детектива він уздрів здійснення туги за справедливістю на землі, в цьому недосконалому житті містюка і міщанина. Це підхід місіонера і поліція. Усіхи детектива цікаві. Але життя люмпена — принадне. Кримінальний світ не одного надить як мрія. Там і тільки там людина ніби вільна. Мрія здебільшого недосяжна, бо треба розпрощатися з налажданістю й вигодами впорядкованого життя. Спуститися на дно обивателіві страшно. Але свобода — чи не тільки там? А детектив — детектив цікавий тільки як розгадка кросворда. Ідеалізація детектива — це вже спроба функційної системи на свій копил перевернути інтерес до кримінального світу.

Останні герої індивідуального світу — злодії і спекулянти. Обиватель звик ремствувати на них. Це модна тема по всіх таборах. Спекулянти безсовісно деруть. Злодії безсовісно розкрадають. Зникла скринька з цигарками. Не стало ящика шоколяди. І як їх не ввіймають!

Це аберация від попередньої доби. Індивід мав власність, і власність якоюсь мірою визначала його вагу. Злодії зазіхали тоді на право й прерогативи індивіда. Спекулянти вдиралися непотрібно ланкою між продавцем і покупцем. Ті і ті були паразити. — Тепер індивід не має власности. Він має тільки функцію. Функцію в нього ніхто не вкраде, а якби вкрав, — може це було б високе добродичство. Злодії і спекулянти тепер діють

не проти індивіда, а проти функційної системи. Вони — останні лицарі минулої епохи. Лицарі сумної постаті. Система визначає вам 1500 калорій. Приходить злодій. Він краде ні в кого. Він краде в системи. Потім він продає крадене спекулянтові. Ви купуєте в спекулянта. Замість 1500 калорій ви маєте 1600. Навіть більше: ці додаткові 100 калорій не вкладаються в систему виміру доби функційності. Вони належать ще попередній добі. Тому це для вас не калорії, ні, це кістка масла, це фунт сала, це буханець хліба, це плитка шоколяди. Це те, чого вам хочеться. Ви б не мали цього, якби не злодій і спекулянт, єдині борці за права індивіда в наші дні. Єдина поправка до невблаганної механічності системи.

Є у злодіїв і спекулянтів наших днів героїзм у здійсненні їх високої гуманістичної мети. В ті трагічні дні, коли німці, окупувавши міста України, сплюндровані й спустошені міста, заборонили довіз харчів з села, — хіба не продиралися героїчно спекулянти повз застави, поміж патрулів, ризикуючи набутком і шкурою? Коли населенню Львова, наче на глум, дано місячні харчові картки, на які можна було вижити найбільше тиждень, — хіба не врятували спекулянти мешканців Львова від голодової смерті, героїчно долаючи всілякі перешкоди: систему вагонів nur für Deutsche, розпорядження про пляцкарти, труси в поїздах, проваджувані брутальними польськими поліцейськими і агентами? А що вони думали про власний зиск, дбали про свій інтерес, — чи це по-небудь міняє? Хто ж винен, що в наш час ролю Дон Кіхота мусів перебрати на себе Санчо-Панса. Згадаймо ще раз Чарлі Чапліна, що відкрочував гудзики мутровим ключем. Йому належить честь знайти сучасного Дон Кіхота в сучасному Санчо-Пансі. Але те саме зробив Яр. Гашек у своєму Швейкові. Що наш Народній Малахій — тільки Дон Кіхот і зовсім ще не Санчо-Панса — це ознака того, що ми все таки ще в Пацикові, а не в Парижі.

Що ж, апологія спекулянтів і злодіїв? Оборона їх? Ні, тільки правда. Боронити їх нема чого. Вони і так приречені, вони і так учорашній день. Так, як стаття про письменника-матеріяліста не є оборона матеріялізму (послідовна! оборона!! матеріялізму!!!). Бо що ж боронити те, чого оборонити не можна? День погаслий. Але про небіжчиків тільки добре — або нічого. Спекулянти, злодії, матеріялізм, вільна людина — це все не-

біжчики. І це навіть не прогноза, це вже тільки констатація.

Мій друг-неоклясик бідкається:

— Усі мої бажання здійснюються. Але це тільки тому, що я бажаю тільки того, що вже починає здійснюватися. Я не вмію бажанням визначати майбутнє. Я визначаю бажанням минуле. Я констатую.

Мій друг-неоклясик уміє констатувати, і за це заслугує на максимальну пошану. В нашому суспільстві звичайно не вміють думати, не вміють констатувати, живуть категоріями Падикова. Але найбільше бракує нам уміння визначати майбутнє бажанням. Воліємо вірити в безглузді пророкування ворожок і стигматичок у буквальному і поширеному значенні. У поширеному вони звуться дипломати, магістри, журналісти, публіцисти. Констатація — перший крок. Другий—прогноза.

Без них—смерть. Нам потрібне бюро нашої погоди. Погода не визначається одним чинником: чи червоно сідає сонце за озером? Чи випала роса на по-степовому прижовкле острівне зело? Чи високо літають вечірні ластівки? З якого боку вітер жене непогамовані хвилі? Погоду визначає система факторів. Бюро погоди встановлює їх. І часто осмішує себе.

Нам потрібне наше бюро суспільної погоди, і таке, щоб воно себе не осмішувало. В громадському житті, в культурному, в літературі і в доморобних промислах, в переселенні до інших країн і в репертуарі бандуристів.

Зорі над озером виступають сузір'ями. Наш вік — вік організованости. Вік злагоди і координації. Це означає — вік функційности. Тож пам'ятаймо:

Єсть свій в сузір'ях миру сатана,
Єсть зло у злагоді і згоді.

Злагода і згода поглинає. Своє, власне своє, незаперечно власне своє місце можна знайти тільки в межах злагоди і згоди (Вищий закон!) і водночас всупереч їй. Зумівши ввімкнутися в злагоду і згоду і водночас протиставитись їй. Зрозумівши її, прийнявши її як даність і водночас заперечивши її своїм незалежним існуванням.

Зорі і сузір'я не відбиваються в баварському озері. Для цього вони надто кволі, як і вся німецька хирлява природа. Українські зорі яскраві, а українські моря і стави глибокі. Чому ж люди хирлявої природи мають споглядати, як виблискують українські ясні зорі з українських тихих вод? Бо вони визначили своє місце в до-

бі функційности? Бо наші бюра погоди смішні і старомодні? Що ж, поки в нас нема кращих пластових пісень, заспіваємо:

Браття, пора нам стати в ряд,
Стяг пластовий підіймати!

Пора, пора, остання вже, нагальна пора! Тепер або ніколи.

А втім може це тільки обов'язкова оптимістична кінцівка? І говорить вона теж словами Падикова?

Баварія. Серпень, 1947.

2

Наша сучасність — наше мистецтво

I.

Над озером, коло самого причалу, стоїть періста береза. Вона вкута в простір і в час свого існування. Коли хвиля здіймається і б'є в її стовбур, береза не може відступити на кілька кроків назад, на сухий пагорб. Коли осінь надсилає перші нічні заморозки, береза не може сховатися в хату і покійно ронить своє змертвіле листя. Станьмо на секунду антропоморфістами і уявімо, що береза розуміє загрозу собі і розуміє неспроможність загрозу відвернути. Які трагічні її переживання.

Береза прикута подвійно: до простору, де впало й проросло насіння, до часу, який їй судилося стояти над озером, доки її не зрубають, або не згорить вона в лісовій пожежі, або не згниє від старости й виповнености реченців її існування. Людина в принципі вкута тільки один раз: у свій час. Ми не вибирали часу свого народження, машина часу не знайдена, і ми мусимо жити в ті роки, які нам судилися незалежно від нашого бажання. В крайньому випадку ми можемо вийти зі своєї епохи *), вийшовши з життя; але пересунутися в часі фізично ми не можемо (Чи можемо духово — далі).

Зате в просторі ми розмірно вільні. Ми можемо відступити з місця, в яке вдаряє, загрожуючи змити нас,

*) Терміну доба, епоха я вживаю скрізь умовно, як синонім поняття „наші роки“, отже тільки хронологічно. Я не визнаю поділу історичного процесу на ізольовані й замкнені в собі періоди, бо своєрідність історичного процесу, здається мені, саме й полягає в часовому незбігу в іманентних рядах паралельних процесів, які становлять вияви руху послідовних взаємозаперечувань.

хвиля. Під час морозу ми можемо сховатися в теплу хату. Розвиток техніки означає практичне застосування теоретичного постулату нескутости людини в просторі. І це — одне з благословень людини.

Однаке це благословення може стати прокляттям, коли людина схоче свободою в просторі надолужити своє невільництво в часі. Коли вона спробує використати простір для того, щоб втекти від часу.

Одним з проявів цього може бути еміграція. Еміграція може бути відходом у простір, щоб перешикуватися відповідно до вимог часу, зібрати сили — і відвоювати втрачений простір і ствердити себе в своєму часі. Така еміграція — є благо; вона виконає місію свого народу або стане на чолі народу в виконанні ним своєї місії.

Але еміграція може бути і просто спробою обдурити час пересуванням у просторі, може бути спробою втечі. Такі спроби виростають з нерозуміння свого часу і небажання його розуміння, з відчуття страху і розгубленості — і вони завжди кінчаються тріумфом часу над дезорієнтованою й розчавленою людиною. Якщо ви подалися до еміграції тому, що боялися невільничої праці в шахтах Караґанди або лісорубства в басейні Печори, вам доведеться спуститися в глиб бельгійських шахт, де треба кілька кілометрів повзти темною й мокрою штрекою на череві, ви будете змушені корчувати правічний ліс коло полярного кола в Канаді. Звісно, матеріальний рівень робітника в Бельгії вищий, ніж у Казахстані, а норми виробітку в Канаді менші, ніж у сибірській тайзі, але... Але від вимоги часу перетворити людину на функцію, на гвинтик у складному й бездушному механізмі все таки ви не втекли.

Людина вставлена в рамки часу з не меншою категоричністю й безумовністю, ніж береза в рамки часу і простору. Пересування в просторі може створити ілюзію рятування від часу, але це тільки ілюзія. Можна гаряче бажати: ах, якби я народився сто років раніше — це песимісти або консерватори; сто років пізніше — це поступовці й оптимісти. Однаке здійснити такі бажання не можна.

Констатування примусової, не залежної від людської волі вставленості людини в час не означає ані фаталізму, ані приреченості. Воно означає тільки одне: не можна обдурити час, не можна перевернути час аві вперед, ані назад. Але можна зрозуміти ходу часу, збаг-

нути її закони і спробувати активно опанувати її, спираючися на відкриті закони.

Трагедія нашої еміграції зовсім не в тому, що люди відірвані від рідного ґрунту; що їхнє завтра не певне; що їхнє таборове сьогодні злиденне й мілке. Це все сумно, але це ще не трагедія. Трагедія починається з того, що велика, може переважна частина української еміграції не розуміє свого часу і свого місця в часі. Вона мислить категоріями минулого сторіччя, категоріями безслідно проминулого часу. Практично це означає, що вона не мислить. Віра — велика річ, але ніяка віра в еліту, в провід, в партію, в дух нації, в класову правду, в чорта чи янголів не допоможе, якщо люди не будуть **розуміти**, з чим вони мають справу.

Згода, що народження в людині лицарського попри все Дон Кіхота — величний акт і урочиста хвилина. Але чи ушасливив когось Дон Кіхот? Чи випадково він лишився смішним лицарем сумної постаті? А він ще мав ту перевагу, що мусів воювати тільки з вітряками й мулами; а ми стоїмо на шляху танка, що насувається на нас, щось кричимо, вимахуємо гарячково руками — і дивуємося, що ніхто не чує нас за гуркотом танка, не бачить за спалахами пострілів танкових гармат. Ні, позиція Дон Кіхота була вигідніша.

Тому ми кажемо: віра, але породжена мислю. Героїзм, але не в тому, щоб стояти на весь зріст на шляху танка, а розумний, доцільно спрямований. Отже: розум, мисль, думка, інтелект, розуміння, висновки з досвіду.

Наш пересічний емігрант думає приблизно так: жив я собі тихо і мирно у своєму — географічна точка, — коли сталася халепа: прийшли большевики (чи там німці), і довелося покидати насиджене гніздечко. А як добре було! Яке вдовілля! Як жилося! Де тут, у якійсь Німеччині, знайти український райочок. Навіть нещасна картопля, — ота, що бульба чи то пак бараболя, — українська картопля солодка, а цю німецьку хоч цукром посипай! А який борщ ми їли! Сало в ньому так і плавало. А вареники! А качка з яблуками! І всім вистачало, і не було ніяких криз. Та це нічого. Це все повернеться. І борщ, і вареники, і качка з яблуками. І все це принесе нам... Україна.

Звідки ж та Україна візьметься? Поки тривала війна, наш мрійливий Санчо-Панса сподівався на те, що Німеччина й Росія так виснажаться, що самі впадуть.

Дико сказати, але цю сміховинну „концепцію“ підтримувала навіть програмово не одна течія. Тепер це надія на Америку, на „контакти“, на доброго американського дядечка.

І не згодано нашому емігрантові пересічному, що він — і ніхто — уже ніколи не їстиме того борщу, тих вареників, тієї качки. Не можна двічі ввійти в ту саму річку, вчив Геракліт. В історії не можна двічі ввійти в ту саму епоху. Річка тече неугавно. Ніколи минуле не повертається. Навіть меню обіду минає. Ті, хто сподівається відновлення минулого, реставрації, в крайньому випадку сидітимуть мирно в якомусь таборі з роззявленим ротом. Вареники в рот не спадуть. А якщо і „зорганізуються“, то це будуть ерзацові вареники, вареники повоєнної зруйнованої Європи, які не дорівнюватимуть вареникам старої України.

Чатач, звичайно, розуміє, що вареники тут фігурують сугубо фігурально. Це тільки малий деталік з цілої системи життя. І йдеться про те, що ця система життя ніколи не повернеться.

Про французьку еміграцію на рубежі XVIII і XIX сторіч говорили, що вона нічого не зрозуміла і нічого не навчилася. Це загрожує всякій еміграції. Еміграція завжди стає осередком реставраційних тенденцій і прямиць. Але реставрувати ніколи нічого не можна. Монархія Люї XVIII і Шарля X не дорівнювала монархії Люї XVI. Але все таки і вона дуже скоро була повалена в липневій революції 1830 р.

Може бути в нашій дійсності три типи поведінки: махати руками й галасувати перед насунанням танка — мріяти в закутку про реставрацію неповоротного — намагатися зрозуміти свій час і знайти в його русі засновки для здійснення своєї програми, своїх бажань. Зрозумівши — діяти. Позиція Дон Кіхота, позиція здонкіхоченого в наш час Санчо-Панси — і позиція тверезого розуму, який контролює імпульси й емоції і з якого виростає віра.

Трагедія нашої еміграції в тому, що вона має в собі певну кількість Дон Кіхотів, має гнітючу масу Санчо Панс і майже не має людей розуму. Що вона не розуміє через це природи свого часу і навіть здебільшого не старається зрозуміти.

Але це трагедія не лише еміграції. За малими винятками це трагедія цілого українства XIX-XX сторіччя. На початку минулого століття на підбій світу вирушав інди-

від. Він завойовував колонії й розбудовував держави, він ніс світові вовче право і вовчий закон, він прокла-
дав собі дорогу всіма засобами. Це був Наполеон і Баль-
зак, Фавст і Растіньяк. Про ту добу поет сказав: „Мы
все глядим в Наполеоны“. В цей час наша література
чистими й солодкими словами малювала вузький роже-
вий світ патріархального хутора і Марусиної незайма-
ности або пасивно мріяла про давно померлу бравуру
козацьких повстань. Це було шляхетно, високо і... неп-
рактично. Література зберегла нам чисте сяйво найсвіт-
ліших українських морально-етичних традицій, але вона
нічого не зрозуміла в проблемах свого часу і ніяк не
ствердила українства на терезах світової історії. І коли
в творця „Марусі“ інша героїня — Ївга зіткнулася з
вовчим світом неблаганної дійсности, з гнітом і пау-
рями навколишности, що хотіла забрати в неї нарече-
ного, єдиним рятівником молодой пари зміг стати... губер-
натор, — в суті справи якраз живе втілення системи
чужої і гнобительської.

Але хіба губернатор у Квітчиній „Козир-дівці“ в
своїй функції й суті не те саме, що в вірі покоління
Грушевського-Винниченка — уява про істинно-соціаліс-
тичні наміри російської демократії 1917 року, що в вірі
нашого сучасного емігранта — певність повернення ва-
реникової ідилії, сподівання на Трумена, на саморозвал
СССР, нарешті, віра, так, віра в те, що досить міцно
повірити в те, чого хочеться, щоб воно збулося. Єдиний
можливий конкретний висновок з мрій наших Дон Кіхо-
тів і наших і наших Санчів — губернатор. Але, на жаль,
добрі губернатори бувають тільки в сентиментальних
повістях. у житті на ролю губернатора з'являються Пос-
тишеви або Хрущови. Не хотілося б бути в ролі Ївги пе-
ред такими губернаторами.

Підкреслимо ще раз: етична перевага звичайно бу-
ває на українській стороні. Якщо вибирати між Левком
і Ївгою, з одного боку, а Хрущовим і Постишевим, з
другого, — який же може бути сумнів, хто вищий. Чес-
ність, шляхетність, духове здоров'я — їх мають Левко
і Ївга. Навіть пересічний еміграційний Санчо Панса —
еміграційною мовою він називається його величність
Паскаренко-Паскаревич — навіть він етичним рівнем
своєї вищій від найчеснішого суб'єктивно представника
губернаторської чи то пак хрущовсько-постишевської
системи. Але що з того, коли їхня чесність і шляхет-
ність нікуди не спрямована. Архімед міг звичайним кий-

ком підважити світ, якби була точка опертя. Наші мрійники — чи то гатунку активного — Дон Кіхоти, чи то пасивного і пристосованського — Санчі Панси — мають великий добрий кий. Але вони не мають і не можуть мати точки опертя, бо їхні прагнення — безпредметові на тлі того часу, в який вони діють; і вони нічого не шукають, а тому і знайти не можуть.

Дехто в російській революції 1917 року і в російській пореволюційній дійсності не бачить нічого відмінного від Росії часів Іванів III і IV, Петра I і Катерини II. Ця концепція — зовсім не українська. Її проповідували й проповідують самі росіяни. Максиміліян Волошин писав про вітер російської революції:

В этом ветре — гнев веков свинцовых,
Русь Малют, Иванов, Годуновых —
Хищников, oprичников, стрельцов.
Свежевателей живого мяса —
Чертогона, вихря, свистопяса —
Быль царей и явь большевиков.
Что менялось? — Знаки и возглавья.
Тот же ураган на всех путях:
В комиссарах — дух самодержавья,
Взрывы революции в царях.

Це писано десь коло 1920 р., а перевидано російською еміграцією тепер. Одначе це тільки пів правди. Думати так означає не розуміти успіхів, тих успіхів, які російська система зробила саме після революції, вивившись — як-не-як — на ролю одного з „великих трьох“ (big three). Не можна сказати, що Росія давніше не робила таких спроб: похід на Париж 1814 р. і Віденський конгрес, похід на Стамбул 1877 р. і Берлінський конгрес — це спроби, аналогічні з Ялтою і Потсдамом, але тоді вони закінчилися поразкою. Тепер — успіхом — не випадково.

Суть у тому, що після 1917 р. росіяни може вперше спромоглися поєднати стару свою концепцію внутрішньої і зовнішньої політики з маршем часу. Це дало їм силу і принесло осяги. Знеосібнення, функційність, порядкування людьми як коліщатками або нулями, технічність життя і мислення — все це прояви нашого часу, і в добу опріччини або асамблей і стриження боярських борід вони існувати в такій формі не могли, хоч певні сталі риси російської ментальности проявлялися в ті періоди і проявляються тепер.

Наша епоха — і трохи не визначається лагідністю й людяністю. Її не втілиш в образ голубки. Але і не лео-

пард її символ. Її символом радше міг би бути образ величезного преса-гніту, руханого складною системою трансмісії. Це страшний образ, бо страшна і епоха. Російський варіант реалізації сучасної системи сперся на найгірше, найгнітючіше, найменш людяне, що є в епосі. Ті нації або люди націй, що стоять на вищому етичному рівні, повинні б знайти свою, вищу, людянішу концепцію доби. Може навіть інший її образ. Бо мріями, ізоляцією, втечею і високою моральністю, взятими самі по собі, неухильного стискання преса не припиниш.

Сучасний передовий світ і сучасний технічний світ можуть багато чого стерпіти. Але ніколи вони не помиряться і не визнають провінціалізму — на якому б етичному рівні провінціалізм не стояв. Трагедія української еміграції, трагедія всього — за малими винятками — українства ХІХ-ХХ сторіч в їхньому безконечному провінціалізмі. Від Марусі Дротівни через Винниченка до леопардизму нашого — раз-у-раз чесні душі, прекрасні наміри, благородні почуття — і провінційщина, провінційщина, провінційщина. Українство весь час — прекраснодушне і замріяне, воно весь час стоїть поза своєю добою. Іноді воно пишається цим, частіше — не здає собі з того справи. А то робиться страшно вольовим, страшно активним, мало не звірячим, але це виглядає дуже мило й трохи смішно. Тому наш європеїзм завжди відстає від Європи найменше на яких 30 років і наздогнати її не зможе, як прудконогий Ахілл в уяві Зенона Елеата не може наздогнати черепахи. Тому наші органічно-національні прямуювання раз-у-раз сходять на закостенілість і реставраторство. Справа була рушила з місця в двадцяті роки нашого сторіччя по обидва боки Збруча, коли пробудився активізм, коли почато перегляд патріархально-традиційного поняття України. Але незабаром рух був припинений у самих зародках, ще перед першими розмахними кроками: по один бік Збруча він захлинувся в крові, по другий — у пустопорожній балаканині про елітарність, патриціянство, лицарськість і примат волі й віри над розумом.

І тому в еміграцію ми вийшли теж з Каїноюю печаттю провінційщини. Тому ми крутимосся в колі старих і застарілих проблем — про гетьманську державу 1918 р., про неоклясиків, про Європу і ми, не виходячи поза коло Драгоманов — Хвильовий — Донцов — Липинський. Або — ще гірше — потураючи провінційно-таборовим смакам, підносимо до рівня світової проблеми таборову

крадіжку. Здавалося б, що ці видатні імена і порушені цими людьми — в свій час — в їхній час! — проблеми — вже повинні були б стати для нас культурним кліматом, а виявляється, що вони для нас все ще тільки об'єкт дискусії. Так ми умудряємося відставати не тільки від світу, а навіть... від самих себе.

Що ж дивуватися, що, скажімо, наше мистецтво — вияв нашої духовости — не заходить резонансу серед чужинців? У Мюнхені за останні два роки виступало багато мистців-чужинців. Дехто з них здобув собі ім'я. Угорець-піяніст Кораллі, угорець-диригент Шольті, хорватка піяністка Бранка Мусулін, естонць-скрипак Авмер стали для німецького слухача поняттям. Ні одне українське ім'я для німецького музичного світу поняттям не стало. Відбулася виставка малярства й скульптури „ДП“. Українці виставили три п'ятих експонатів, поляки, лотиші, литовці, естонці — всі разом — дві п'ятих. Преса, обговорюючи виставку, найменше згадувала про українців. І характеристично, що з українських робіт були виділені тільки праці Галини Мазепи — хоч сприйняли їх хибно, порівнюючи з картинами Марка Шагала, але це було єдине, що не здалося німецькому глядачеві провінційним. І це німцям, які і самі сьогодні становлять у мистецькій Європі суцільну глибоку провінцію!

Те, що роблять наші мистці — здебільшого цілком поза часом. Пейзажі, як їх малював Левченко і Бурачек. Портрети під Мурашка. Етнографічні мотивчики. Нью під Ренуара. Найпопулярніший у нас музичний ансамбль жахливо сполучає етнографізм з джазовістю; не доїхавши ще і півдороги до Америки, він уже „американізує“ українську народну пісню (Що ж буде в Америці?) Наш глядач вдоволений. Наша преса прихвалює і радить як репрезентацію нації, як мало не найкраще в світі мистецтво. Витворюється комплекс не просто провінційности, а самозакоханості провінційности. Глядач вдоволений мистцем. Мистець вдоволений глядачем. Все в порядку. Шкода, що світ нас не визнає, але це, мабуть, він не доріє. Бо от, американський сержант містер Бравн вписав у книгу вражень слухачів думку, що нічого кращого від цього ансамблю він у своєму житті ще не чув і не бачив. (Звичайно, він не згадав про бокс, коли чемпіон Граціяно розбив носа Тоні Сейлові і дав нокаут за три хвилини. Це було куди глибше переживання!).

Так утворюється зачароване коло мистець — глядач. Мистець вдоволений глядачем. Глядач вдоволений

мистцем. І обидва вдоволені, коли їм ніхто не перешкоджає. А стати на прох з нашою провінційністю — це означає „провадити розкладову роботу“, це означає робити те, що „потрібне тільки нашим ворогам (хіба згадувати яким?)“. На конгресі мистців нам проповідують, що „виконавці мусять достосовуватися до публіки“. Що публіку не треба дратувати тим, чого вона не розуміє. Як у зоологічному саду на клітці слона вивішують напис: „Не дратувати. Годувати тільки білим хлібом“. Цілі часописи спеціалізуються на тому, щоб догоджати провінційним смакам, не хочючи зрозуміти, що слона нашої провінційності треба годувати саме тим чорним недопеченим хлібом, яким годують людей нашої епохи. Він перехворіє на розлад шлунку, але зате може, Бог дасть, вийде зі своєї слонячої мрійливої пасивності й інертності, трошки розглянеться по світі і спробує зорієнтуватися в оточенні.

І тому, навіть коли вони помиляються, хай будуть благословенні ті, хто хоче покласти край мертвоті українського старозавітного хутора, перенесеного порядком утікання від свого часу і компенсування часу простором до центру Центральної Європи. Від того, чи вони збудять сонного, чи змусять його розглядатися й мислити, залежить дуже багато. Тому може ніколи роля мистецтва в історії українського народу не була така велика і відповідальна, як тепер. Питання стоїть просто: або Україна — або тривання нашого провінціалізму. Мистецтво може збудити нас з летаргії, з голубих мрій. Ніколи мистецтво в нас — крім часів великого творчого вчину Шевченка — не мало таких завдань і таких шансів. І це не самопіха людини, зацікавленої мистецтвом, а об'єктивний факт. Наше пробудження може початися саме від мистецтва. Почавшись, воно піде далеко за межі мистецтва. Але без початку — нічого не буває.

II

Хтось першим мусить вирватися з зачарованого кола взаємного задоволення глядача і мистця. Один час була надія, що це зробить наша публіцистика. Донцов розворушив був застоєне болото нашої провінції, кидаючи в нього камінь за каменем. Поверхня заряботіла, зайшлася брижами. Одначе до бурі, що сколихнула б до самого дна, наснижила б усе свіжим повітрям і пустила б у новий рух, не дійшло. Бо киданням камінців у плесо озера бурі не зчиниш. А позитивної програми, що

збурила б усі води, не було. Програми, що створила б українську концепцію доби.

Було багато слухного. Передусім, — шукання в самих себе здорових, мідних національних традицій. Не отих кисло-солодких, мовляв, „Мово рідна, Слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, а лиш камінь має“. Не ідилічно-пейзанських. А мужніх і творчих. Спроба поєднати старі традиції з новою активістичністю. З хуторянського мрійника зробити людину дії.

Дальшим кроком мусіло бути: зрозуміти ходу часу і, спираючися на активізовані кращі національні традиції, витворити свою концепцію доби.

Замість цього культ традицій привів до ідеалізації того в минулому, чого не відродити — уявної елітарної чи псевдоелітарної середньовічної лицарської; а культ активності розчинився в домінанті муштрованої волі й фанатичної сліпої віри, при повному приглушенні вміння думати і міркувати. Практично все це означало — знову ж таки — деіндивідуалізацію людини, змасовлення її. Мимо волі творців їхня концепція цілковито відповідала тенденціям часу нашого, а не середньовічного. Але це було скорення часові, а не використання тенденцій часу, щоб здійснити українські ідеали, не пристосування часу для українських потреб і для реалізації українських мрій. Усе сходило на підпорядкування української людини переможній ході залізної доби, розчавлювало цю людину і робило з неї добрий ґрунт для всякої диктатури. Практично концепція вироджувалася в організацію — організацію ордена, суворого і надлюдяного, де кожний — тільки сліпе коліщатко в загальному русі. Чим це в принципах структури (не говорю про суб'єктивні наміри і про систему фразеології) різниться від большевизму? Бажаючи створити українську концепцію поза добою, створено об'єктивно концепцію нашої доби, але зовсім не українську.

А сучасники, виплекані в тіні вісниківської системи, виявляють часом уже повну розгубленість і неспроможність щось зрозуміти. З одного боку спираючися на Донцова, вони з другого хочуть спертися на Багряного, Барку, Подоляка, — себто письменників, які за термінологією Донцова, безперечно, опинилися б у рядах письменників плебейських, свинопаських, гречкосійських чи ще яких — і це цілком свідомо, послідовно й добровільно.

Вбачаючи в сучасній літературі тільки „демобіліза-

цію, кастрацію української літератури, знищення ієрархії понять, моральний розклад“ і „хаос в нашій духовості“ ці СУЧАСНИКИ думають і твердять, що вони говорять від імени України, а в дійсності — тільки від імени української заспаної й непрочуханої провінції, яка охоче прийняла „ієрархію“, запропоновану їй Донцовим, як прийме все, що забезпечить її від подиху живої мислі.

Так довершується еволюція, так закривається її коло. Почалося з бунту проти провінції, з камінців у болото під обурене кумкання всіх допотопних малоросійських і цісарсько-королівських жаб. Минуло яких двадцять років — і жаби побачили, що хвилюватися, власне, не було чого. Їх кликали до ієрархії, до того, щоб не мислити, а слухатися й вірити? Будь ласка, з великою охотою. Систему фраз — засвоїти за двадцять років можна. А суть — суть лишається стара. Хай собі час іде своєю дорогою, а нам аби було болото.

І коли з'являються нові люди, що наважуються — о жах — мислити і поставити під сумнів болотяну „ідеологію“ і звичаї, о, тоді жаби починають кумкати щосили і брязкати в тих сміливців болотом, скільки стане сили.

(А втім ще Платон пропонував зі своєї держави поетів виключити. І Борис Пастернак писав уже в наші дні: „Вакансія поета опасна, если не пуста“).

Так, повторюю, довершується еволюція: те, що було бунтом проти провінції, стало формою мімікрії тієї самої провінційності, тільки в новій оболонці бездумного зорганізованого фанатизму.

Так відпала надія на те, що публіцистика виведе наше мистецтво і нашу духовість з того зачарованого кола, в якому вони опинилися. Стало ясно, що це можуть зробити тільки самі мистці. Так зродилася та спроба, яка ввійшла в нашу дійсність під іменем МУРу. Звичайно, з орденським фанатизмом, примітивізацією й провінційністю можна боротися і з позицій реставраторства ще переднішої доби — і такі течії в МУРі є. Одначе вони не становлять, дякувати Богові, більшості. Поза тим мистців різних напрямів об'єднує в МУРі одне: бажання покінчити з нашою провінційністю, бажання визначити своє місце супроти епохи. І біда МУРу зовсім не в тому, що якийсь письменник не так змалював українську жінку, як того хотілося комусь там, і не в тому, що хтось занадто захопився літературними ек-

спериментами, а в тому, що мистці, зібрані в МУРі, попри всю пристрасність свого бажання, не створили ще концепції України в нашій добі. Що вони добре знають, чого не повинно бути, але ще не досить знають, що бути повинно.

Це їхня біда, але не їхня вина. Мистецтво і споживач мистецтва — одне. Це тільки здається, що мистець сам висуває якісь концепції. Він висуває їх у співпраці зі своїм оточенням і споживачами (коли можна вжити такого терміну) його творів. Якщо ж „народ безмолвствує“, а ті, хто претендує на ролю критиків, заохочують його до дальшого „безмолвствія“ і потурають культові Кащенко і А. Чайківського, то тяжко вимагати від мистців, щоб вони самотуж і в ізоляції створили величну концепцію України в нашій добі. Мусимо бути їм вдячні вже й за те, що вони розворушують сонне болото і — *horribile dictu* — сіють хаос у нашій духовості, (Якщо умовно назвати це хаосом). Бо з хаосу може щось зродитися, а з стоячого болота — нічого, крім смороду. Бо головне і вирішальне — щоб ми, щоб наші люди навчилися мислити — і то не тільки еліта, провід, патріції й лицарство, а й гречкосії й плебеї, не тільки мистці, а навіть... на смерть перелякані можливим постанням хаосу наші СУЧАСНИКИ.

Три ставлення до нашого часу відзначили ми на початку: мріяти в закутку — махати руками перед насуванням танка — намагатися зрозуміти час і знайти в його русі засновки для здійснення своєї програми. Перші дві концепції вже знайшли своє оформлення, свій вияв у нашому письменстві. Третя — найважливіша — ще тільки починає виборсуватися з хаосу. Поки вона не виборсалася, дуже легко шукачів її лаяти й цькувати. Але: чи лайки й цькування допоможуть їй виборсатися?

Один з провідних наших малярів і графіків говорив на Конгресі мистців приблизно так: Нас кличуть іти в рівень з добою. Але ми не хочемо цього. Бо що таке наша доба? Згусток бруду й крові. Зосередження всього наймерзнішого, що можна знайти в історії людства. Трюмф забріханості й підлості. Чи не краще протиставити їй свої вічні чесноти — віру, щирість — і спиратися на них, ніби доби нема?

Це концепція незалежності мистця від нашого часу. Душі мистця як осередку вічних цінностей, не зв'язаних з жадною добою. В літературі ці погляди оформив М. Орест:

Покинули землю правда і диво —
І людське життя тече
Злочинне і дике. На мертве жниво
Дивитись душі боляче.

Так характеризує він наш час —і такий він робить висновок:

Оподаль від людей, злочинства і пороку
Плакай душевний мир і тишину глибоку —
І чисті помисли, посталі в тишині,
Надійно проростуть у негумешні дні.

І чи не про те ж саме говорить і Т. Осьмачка, коли він протиставить поета—війську і людям:

І всі поети, як у гніздах птицю,
у душах носять вічність-вагоду,
і між людьми, мов журавлі в криницю,
схилиються у чисту самоту;
проз них несуть заковані у крицю
і військо й люди сховану мету,
та не цікавляться поети нею,
неваче тівню давньою своєю...

Але Осьмачка знає вже й те, що автономія мистця неможлива, бо:

Але замурзані у кров гурти
силкуються заглянути артистам
до тихої, мов місяць, самоти,
де спіє людська думка особиста.—
і падають під жорна чи під тин
поети від свавілля і насильства.

У своєму послідовному запровадженні ця концепція означає зречення поетом світу, мовляв, „люди заняті ненужним, люди заняті земним“ (Гумільов). Концепція, яка в кращому випадку відкриває якийсь вихід особисто для мистця, але не для загалу, не для нації, бо нація, на жаль чи не на жаль, не може відійти від земного, стати оподаль від людей. Та і мистець може зробити це як особа, але не може зробити цього як мистець, бо поняття мистця включає в себе автоматично звернення до сприймачів його творів — ніхто не був ще добровільно мистцем для самого себе.

І тоді з'являється інша концепція, яку репрезентує найпослідовніше в нас, мабуть, Багряний, але своє найдовершеніше стисле формулювання вона знайшла в Орестовому ж таки образі „добра безумного“:

Знане безумство в віках: безумство злочинств і мерзоти.
Алеж безумство добра є і повинне прийти.

Формула „добра безумного“ — це не формула добра оподаль від епохи, це формула добра всупереч епосі наперекір своєму часові. Тут і там спільне одне: діяти.

не зважаючи на епоху, діяти так, ніби епохи немає, ніби людина не існує в рамках часу.

Одначе людина існує в певному часі, як береза — в часі і просторі. Свідомим зусиллям вона може якоюсь мірою вирвати свою думку, своє почуття з кола бігу сучасності (до певної міри, — бо мав рацію Гегель, казавши, що коли хто тікає, то шлях його наперед визначений шляхами того, від кого він тікає!). Одначе це вчинок суто індивідуальний. Перенести на колектив людей його можна тільки порядком абстрагування й навіяння. Навіяння породжує фанатизм. Фанатизм виключає мислення взагалі або — найменше — ясність мислення. Без ясності мислення всякий рух сходиться на манівці і перетворюється мимоволі й несвідомо на свою протилежність. Ми бачили це на прикладі „вісниківства“: зі способу боротьби з провінційністю воно хоч-не-хоч стало перетворюватися на осередок провінційності, що існувала перед ним. Комуністичний фанатизм перетворюється на машкару й форму російського імперіалізму, — того, що існувало перед ним. Свого часу фанатики довели були високе християнство до спотворення в інквізиції. Усякий фанатизм убиває те, що він обстоює. Бо все живе — живе тільки в своєму зіставленні з протилежним. Коли зникає протилежне, зацьковане фанатиками, зникає (викривлюється) неминуче й те, що лежало в основі руху. Не кажу вже про ті відхилення, які доконечно стаються в процесі боротьби.

Можна звичайно, випередити свій час і можна відстати від нього. У такому ракурсі стояв до своєї доби Стендаль: в епоху романтизму він був аналітиком-дослідником у красному письменстві, — випереджаючи розвиток експериментальної психології і теорію експериментального роману Е. Золя. Так випередив свій час Шевченко і Леся Українка. Недурно „Оргія“ її побачила сцену мало не за сорок років після свого написання, і то далеко поза Україною! Так відстав від свого часу в двадцятих роках нашого сторіччя С. Єфремов як літератор, а ще більше — сьогоднішні епігони „вісниківства“. Одначе випередити час або відстати від нього — ще не означає стати над часом. Це означає тільки мимоволі включитися в інший час, в іншу добу — і тут саме важить, в яку — минулу чи майбутню, духово вищу чи духово нижчу. Історик літератури розглядатиме Стендаля після романтиків, Єфремова — перед Лесею Українкою, а Кафку — серед сюрреалістів. Наших пе-

реляканих СУЧАСНИКІВ він розглядатиме в передмурівську добу. Наших поетів, що хочуть стати поза часом, що діють, не зважаючи на час, він розглядатиме такі все таки у перспективі нашої доби. Бо своєю трагічною втечею від часу вони якраз мистецьки оформляють хаотичну розгубленість української людини нашого часу. Якщо дозволено процитувати самого себе, ще два роки тому на 1-ому з'їзді МУРу я говорив про подібні настрої і назвав їх виявом теперішнього „етапу великих розчарувань і випробовувань...“, коли розум може втратити віру в себе і на рятунок мусять прийти не раз іраціоналізм, віра, містика, демонізм... Етапу розколотої свідомости, розхитаної душі“ („МУР“ I, 59). Чи треба говорити, що навіть такий малий період, як два роки ствердив цю прогнозу?

Так, це вияв саме нашого часу, а не якогось іншого. Вияв, але не вихід. Свого часу це прикрасно сформулював Микола Хвильовий: „Хоче „дідусь“ чи не хоче, але, коли він художник, епоха кінець-кінцем зробить його своїм“. Але як зробить, — це вже залежить не тільки від епохи, а і від нього самого: „Справа тільки в тому: чи бути тобі Акакієм Акакійовичем, чи Держимордою“ („Камо грядеши?“). Нашим мистцям, що не хочуть бачити свого часу, незалежно від їхніх бажань, лишається роля упосліджених Акакіїв Акакійовичів. Вони самі себе на неї прирікають.

Це не значить, що треба нам іти за добою, включитися слухняними автоматами в її переможну ходу. Зовсім ні. Включитися означає приректи себе на рабство. Що користи, що воно буде добровільне. Тоді можна було і на еміграцію не подаватися. По-своєму концепцію доби прекрасно здійснює ССРСР. Промиваючи золото на Колімі або пишучи оди в „Вітчизні“ (не знаю, що гірше), люди цілком виконують замовлення й вимоги доби.

Ні, йдеться зовсім не про те, щоб скоритися добі. Було б звичайною пласкістю кликати до цього. Лишімо це комуністичній пресі. Звичайно, маршрут часу буде здійснений так, як того вимагають об'єктивні й суб'єктивні передумови. Але від людської свідомости залежать форми реалізації цього маршруту. А форми важать дуже багато, і саме в них виявляється людське. ССРСР і Америка уже здійснили маршрут функційної доби. Але ССРСР здійснив його системою терору, тиску й розчавлення людської особистости. Америка здійснила його системою своєрідного розподілу економічних цінностей

і добровільної нівеляції пересічної людини. Обидва способи не задовольняють людство, але хіба може бути сумнів, що один з них все таки незрівняно кращий?

Чи не може Україна запропонувати людству і здійснити новий і може справді людський варіант маршруту доби? Чи не може вона показати людству вищі супроти досі відомих можливості?

Це не месіянстичні безґрунтовні мрії. Це не тільки в наших бажаннях і поривах виправдане. Єдиний спосіб для України заіснувати реально в русі людства — це витворити й запропонувати людству свою концепцію доби. Це виправдано також і причиново. Україна може це зробити, спираючися на свої національні традиції. Чи зробить — це залежить і від нас.

У кожному конкретному випадку потреба часу розв'язується у відмінному варіанті залежно від живої, невмирущої спадщини національних традицій того чи того народу. Давно відома істина: якщо двоє роблять те саме, вони роблять не те саме. Вона стосується не тільки до осіб, а і до націй. Та сама соціалізація зовсім інакше виглядатиме в Англії, Франції, Росії, Україні, Албанії.

Традиція України, яку вона може принести в нашу сучасність, це — умовно називаючи — традиція вічно-селянського в ній, — не в клясовому розумінні, а в духовому. Юрій Липа формулював це поза часом, так би мовити, і простором: „Ми раса, що її призначенням є визволити і утвердити вільне й можновладне селянство — в Україні й її оточенні“. У такій формулі, якщо розуміти її буквально, це звучить утопічно і нереально. Більше: в такій площині формула охоплює історію України від часів Трипілля до... розкуркулення. Але не далі. Колективізація бо означала смерть вільного й можновладного селянства як економічної й соціальної категорії.

Одначе формулу Юрія Липи не треба розуміти так спримітивізовано. Розуміймо її „селянство“ як категорію психологічну. Розуміймо її як ту домінуючу, яка завжди в історії України давала панівний тон. Яка влилася і визначила „звучання“ нашої історії в часи Володимира Великого і Ярослава Мудрого, Данила Галицького і Сагайдачного, Хмельницького і Мазепи, Шевченка і Юрія Липи. Розшукаймо це „вічно-селянське“ в козацьких ватагах під Трапезундом, в універсалах великого Богдана, в „Книгах битія українського народу“, в війську УНР і УПА. Збагнімо, як це вічно незмінне змінювалося в роках і епо-

хах, які своєрідні і неповторні стопи воно давало з чужими середовищами в незвичних ситуаціях — у варязьких дружинах, в міських прицерковних братствах, на засіданнях Центральної Ради і навіть тепер, у таборовому примітивізмі еміграційного побуту. І тоді поставмо питання: що може дати ця незмінна в вічній мінливості наша найбільша цінність у наші дні? Як вона може визначити місце і місію України в жорстокій і гнітючій ході нашого часу?

Не будьмо невдячні. Література і малярство наших останніх років дещо дали нам для розуміння наших „вічно-селянських“ первнів. Передусім, згадаймо Барку, Стефановича, Осьмачку, Лятуринську, Галину Мазепу. і ін. Але будьмо і вимогливі. Література наших останніх років мало думала над місцем і ролю „вічно-селянського“ в нашій сучасності. Вона не навчила нас зорієнтуватися в теперішньому трудному світі. Ми хочемо, щоб вона нас і цього навчила.

В цій вимозі нема нічого принизливого для мистецтва. Зв'язок зі своєю епохою означає не рабство, а суверенність мистця. Не Держиморда, не Акакій Акакійович, а проводир Мойсей — так мислимо ми собі сьогоднішнього мистця. Цього чекають від нього люди. Відомий французький літератор Дені де Ружемон пише: „В Америці не пишуть книжок з наміром, щоб вони тривали, але бажають, щоб вони вражали й діяли з найбільшою силою на найкоротшій відстані часу“. І він додає: „Це ознака здорової культури“. І саме такі книжки триватимуть — додамо ми — в віках.

Так, ми ждемо, що мистець буде нашим Мойсеєм. Для цього він мусить зрозуміти свій час. Не задкувати по-рабськи за часом, але, збагнувши його і спираючися на нашу величну національну традицію, відкрити в ході часу ті сили, які в схрещенні з тими традиціями дадуть високе і справді дороговказне мистецтво, які через мистецтво, через велич його осягів сповістять оспалому людові нові скрижалі завіту: українську концепцію нашого часу.

Не забуваймо, як декому кортить, в мистця права на самоту — це його високе право говорити сам-на-сам з Богом. Але ми терпляче ждемо, ще з гори Синаю він повернеться до нас із скрижалями. Ми приймаємо мистецтво самотнього. Але ми хочемо, щоб із цієї самотності блиснули блискавки, що опромінять нам може несподіваний для нас самих шлях. Ми приймаємо і доб-

ро безумне, добро Дон Кіхота. Але ми пам'ятаємо, що на практиці Дон Кіхоти занадто часто обертаються Акакіями Акакійовичами. І тому ми жадаємо літератури, що підносить добро розумне, добро, що спирається не тільки на бажання й суб'єктивні настрої, а і на знання і розуміння об'єктивної дійсності.

Тому ми живих письменників навіть з тисячею помилок, навіть з несимпатичною комусь біографією, навіть з невдалими подеколи експериментами, навіть хаотичних, цінімо більше, ніж тих, хто п'ятнадцять років тому завчив кілька тощих істин і, повторюючи їх до речі й не до речі, думає, що він усе розуміє, йому все ясно і він може показувати іншим шляхи, а ті інші можуть багато чого робити, але одного не сміють: самостійно мислити. Це про таких людей говорив Ніцше: „Є і такі, що сидять у своєму багні і так говорять з очерету: Чеснота — це тихенько сидіти в багні.“

Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована. Шлях до майбутнього лежить через уміння мислити й розуміти, не через начотяництво, сліпу віру і завжди обмежений фанатизм.

Не забуваймо, що і Христос більше цінив розбійника, ніж митарів і фарисеїв.

Мюнхен, листопад 1947.

3

При битій дорозі

Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована.

Я згадую Миколу Зерова: „Сонце підводиться на сході, і не можна не вірити, що ми вийшли на широкий шлях історії, а тим часом скрізь — сліди застарілої „малоросійщини“, провінціальности — і „галици свою річ говоряхуть“ (рися запустіння: провінціяльне місто, зачинені віконниці, тихо — і тільки галки кричать)“.

Віконниці — провінція. Галки — провінція. А чи чули ви музику мюнхенського ранку: ви ще напівсонний, крізь майже, майже зімкнені повіки ви спостерігаєте, що в кімнаті вже не поночі, а рожевий присмерк. Але волієте не помічати цього: під периною (О німецькі перини! І чому вас ніхто не оспівав, як Гоголь скрипучі двері

своїх старосвіт'ян-поміщиків! Як ви облягаєте розніжене тіло вночі! Як пухко вас збивають уранці! Як вивішують у соняшний день з балконів і вікон!)—під периною солодко і тепло. Аж тут враз: взз-взз-гуп, взз-взз-гун... Це в сусідній кімнаті підносяться жалюзі — одні, другі... І тихше: взз-гуп — в сусідньому будинку. І знов голосніше: взз-взз-гуп — під вами, над вами. Це музика мюнхенського ранку. Ви не заснете більше: дерев'яний ритм підношених жалюзі вигнав рештки сну. Треба вставати і піднести й собі — не запізнюючися супроти всіх — жалюзі.

Або мюнхенські голуби: вони гуляють по асфальті бруку. Чиясь рука з-над вашої голови кидає їм пригоршню хлібних крихт. Хвилина гарячкового наскоку, дзюбання — і крихт нема. Знову кид — знову скок і метушня. Он один з підбитою лапкою. Він шкутильгає, але нічого, і він не відстає. Іде авто або трамвай — голуби шурхають на гзіме будинку по другий бік вулиці, підбитий похапцем біжить на край пішоходу, — проїхало — і знов вони походжають по асфальті бруку. Так наладнано, домовито, певно.

Так що ж: галки — провінція, а голуби — ні? Віконниці — провінція, а жалюзі ні?

А може Мюнхен теж провінція?

Тоді ходім на двірець. „Натовпи, натовпи, натовпи. Приміських залізниць приплин і відплин“, — писав поет. Правда, про Харків, а не про Мюнхен. Традиційний міський — урбаністичний — пейзаж з посиленою дієлівністю: шугають авта, бряжчать трамваї, поспішають пішохідці. Або, змінивши порядок слів: авта шугають, трамваї бряжчать, пішохідці поспішають. Червона шапка з потрісканим цератовим верхом — щоб не промокала, і мідною стяжкою на околичнику — артіль гінців. Білошоломний і білопанчішний емні думає, що наводить порядок. Дві повії (вони не суперечать порядкові) на віддалі п'ять кроків одна від одної: спочатку запрошує перша, коли не сподобалась — за п'ять кроків друга. Очевидно, на різні смаки. Жид питає голосно, але прихрипло, щоб скидалося на шепіт: Was verkaufen Sie? Коло льотерійника — море роздертих білих коверт — програші, програші, програші. Вгорі годинник. Пробитий дах двірця частково вкритий дошками; частково — небо. На підлозі, пощербленій уламками бомб, калюжі. Люди біжать до поїздів. Авта шугають. Поліцай на розі безперервно переводить світлофор: зелене — жовте — червоне — жовте — зелене — жовте — червоне. Свис-

ток. Знімають людей з трамвайних підніжок. Трамвай рушає далі.

І це провінція? Це теж провінція? Чи може це наш ідеал? Європа. Нова. Психологічна. Одвічна. Ще якась. Ще якась?

О людино в незрушенім, в блимах печі!
Не забудь: поїздам віки гуркотати.

У підручниках речі і поняття мають свої визначення. Їх вивчають до іспитів і забувають, уставши з іспитового стільця. В житті речі і поняття тримаються в свідомості, існують у сприйнятті протиставленнями. Чорне — не біле, корова — не собака. Такі визначення неусвідомлено тягнуться в усіх напрямках безконечними ланцюгами, а все таки поняття існують передусім у них. Двоє літераторів сперечаються про класицизм. Кожний з них свого часу дав своє визначення: що він розуміє під класицизмом. Визначення показують, що в це слово вони вкладають різний зміст. Тепер поет написав вірш. Перший літератор каже: це добре, бо це класицизм. Другий каже: це добре, бо це не класицизм. Потім вони починають лаятися. Публіка вдоволена і сміється. Лаятимуться вони вічно, бо їх не цікавлять визначення. Публіка посміється, і їй набридне. Вона розійдеться і обох уважатиме за дурнів. А вони тільки довели, що зміст понять визначається не визначеннями, а протиставленнями.

Класицизм і літератори мене зараз не цікавлять (А може вони теж вияв провінційності?). Нас цікавить провінційність. Якщо ми визначимо її купою абстрактних слів, це нічого нам не дасть. Якщо ми визначимо її галками й віконницями, це теж нічого не дасть. Хібащо ми взяли б галки й віконниці як протилежність голубам і жалюзі. Але ми ще не знаємо, чи маємо на це право.

Тоді може вважати протилежністю провінційності — столицю? Застій і рух? Колотнечу мюнхенського двірця? Але невже якийсь Карл Ясперс, що живе, не виїжджаючи на жадні конгреси, нікуди, в гайдельберзькій кімнаті з жалюзі, які гуркочуть взз-гуп, взз-взз-гуп кожного ранку — провінція, а повія і спекулянт з мюнхенського двірця — столиця? А може якраз навпаки? Може з провінцією так, як з класицизмом: сперечання без розуміння? Двоє рижих на арені цирку?

Падиків—провінція. Париж—столиця. А може навпаки? Отже, оспівав Ів. Багряний Падиків як центр світу, як столицю землі, як Мекку й Медіну нового людства:

Звідкіль „вітри історії гудуть“ —
Чи то із Заходу, чи просто десь із Сходу?
Із Кобеляк гудуть, мій друже Паперов!
Із Кобеляк гуде той вітер неспокійний,

Що поет назвав Пациків Кобеляками, це не має значення. Якщо люди сучасности мають по п'ять прізвиськ і ціна людської назви така ж проблематична вартість, як валютна одиниця в сучасній першій-ліпшій європейській країні, то і Пациків може мати багато назв.

Так отже: Пациків чи Париж? Ясперс чи повія з мюнхенського двірця? І коли говоримо, що Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована, — чи означає це, що треба зруйнувати Пациків (бо Париж ми зруйнувати не можемо — це зроблять без нас)? Або радіти, коли нам руйнує його котрийсь із численних наших визволителів?

Руйнувати не тяжко і часто навіть весело. Тут можна закінчити історію нашого острова. З тиждень тому почався навчальний рік, і пластуни повернулися додому. Лишилося троє, щоб упорядкувати господарство й зліквідувати справи. Це був тиждень солодкого неробства. Робити, власне, не було чого. Рибалили з човнів. Веслували. Гуляли. Спали. Більше нудилися. Навіть їжу самим собі варили неохоче. З відтяганнями, з запізненнями. Починали варити, коли вже зголодніють.

І раптом учора надвечір (сонце тепер заходить раніше, і вода в озері холоднішає) почалася біганина, шум, рух. Виявляється: вирішено спалити все, що спалити можна. Постягали з усього острова хмиз і сухе галуззя. Зірвали з пристані вивіску „Водний пластовий табір“. Зірвали східці до причалу, котрі легше піддавалися. З ухканням і гейканням підтягли колоду, що лежала над берегом, і поставили її сторчма. Цього показалося мало, і стали роздирати руками й пазурами нашвидку позбирані з дощок відхідки. Шарпанина й метушня запанувала на острові.

Коли стемніло й зійшов місяць, величезною вогняною колоною спалнуло велетенське (а Самчук пише: великанське), сторчма уставлене багаття, а навколо затанцювали метелики іскор. Зраділі, як діти, постаті бігали навколо багаття і підкидали в полум'я ті галузки, які силою вогню повилітали з пекельного кола не догорівши. На ранок серед купи попелу, поміж зів'яло-звислими від спекоти гілками навколишніх дерев стирчала обпалена, але не згоріла колода-стовбур щоглою корабля пожежі. І після того ми покинули острів.

Ми попрощалися з Ґостровом, потім з озером, і тепер поїзд везе нас до Мюнхену. До мюнхенського зруйнованого, частково перекритого дошками двірця. Цікаво, коли літуни скидали на нього бомби, чи вони теж почували шастя руйнувати? Чи справді в кожному є кусочок Нерона? І якщо спалити Рим — велично, жорстоко і страшно, а спалити відхідки на острові над озером у Баварії — смішно і по-хлоп'ячому наївно, то як оцінити нищення мюнхенського двірця?

І взагалі чи не виходить, що провінційність — це маломаштабність? Міркування не нові. Давно відомо: убивця одного або десятих — убивця; убивця сотень тисяч — геніяльний вождь і полководець.

З усього висновок: руйнувати Пациків, скликати на нього хрестовий похід — не кажучи про те, чи це корисно, чи ні — провінційно. Ми зайшли в зачароване коло: жити в Пацикові — не можна, руйнувати Пациків — смішно і наївно.

Проблеми ніколи не роз'язуються. Розв'язувати проблеми практично означає їх заплутувати. Щоб поставити яйце на дошці стола, нічого не допоможе ані крутити його з кінчика на кінчик, ані зайнятися обчисленням кривизни його поверхні. Яйце треба розбити.

Як можна зробити це з нашою провінційністю? Двоє міст, два дні зможуть нас дечого навчити: 1941 рік. Харків, 26 жовтня. Львів, 30 червня. Ще позавчора тікали рештки большевицького війська: авта мчали Личаківською вулицею (Давай назад!), військові хури з наконфіскованими в дорозі селянськими конячками поволі-волі проскрипіли на Салтівський шлях. Вчора в місто вступили німці. Старе скінчилося, мало початися нове. Яке і як?

Харків'яни вийшли на вулицю. Ті, що переховувалися від НКВД, і ті, що переховувалися від мобілізації. Червоноармійці, що похапцем попереодягалися в цивільне на горіщах і в льохах, міліціонери, що поскидали револьвери в Лопань, робітники, що позавчора допомагали руйнувати свої заводи, — по-святковому одягнені, живі, живі, а тому веселі. Плавом пливли обома пішоходами. З пішоходів з кожної склинки від битих шибок блищало сонце. Під кроком чавилися й тріщали склянки від битих шибок, що вкрили всі вулиці міста. Вони тріщали, і вони блищали весело. Колись Вольтер, здається, казав, що всяка війна — грабунок, грабунок і ще

раз грабунок. Сучасна війна теж грабунок, але ще й велетенське биття шибок.

Руїни ще димували. Гуляльники в святкових убраннях сповнили всі вулиці. Нечисленні німецькі вояки тонули вморігуляльників. Осінній день був теплий. Усе раділо. Старе кінчилося, мало початися нове.

Чи його уявляли? Ні. Одні говорили: буде український уряд на чолі з Винниченком. Більше розповідали: а знаєте, в Дніпропетровському вже повідкривалися крамниці, величезні, як перед революцією, і все є, і все дешево, і німецьке. Має початися невідоме нове.

Початися!!! Не люди мали його почати, а воно мало початися. Люди ждали наказу, розпорядження, бодай поштовху — від нової влади. Потім почалися вибухи: залишені більшовиками міні розсаджували будинки. Німці лютували й вішали на ліхтарях „заручників“ — випадково схоплених на вулиці людей. Показуватися стало небезпечно. Крамниці не відчинялися. Довозу до міста не було, базари стояли порожні. По парканах розклеєно накази німецької влади — по-німецьки і страшною, нікому незрозумілою галицько-еміграційною тарабанщиною, що мала називатися українською мовою — люди питали здивовано, що таке карність? що таке важність зарядження завішено? Там говорилося про те, що не можна займати військового майна — інакше сувора кара; що не можна не слухатися німецького вояка — інакше сувора кара... кара... кара. Але там нічого не говорилося, що можна і як же жити. Нове, що прийшло замість старого, було байдуже до людей. Люди — вони називалися тепер офіційно тубільцями — цікавили його лише постільки, поскільки вони могли б перешкодити пересуванню або прохарчуванню війська.

Що ж робили люди тоді? Протестували? Організовано виступили? Вони спробували виявити активність в інерції. Сказали: треба збиратися на старі місця праці. Реєструватися там. Люди стали сходитися, складати списки. Очевидно, слідом за тим мав прийти хтось, дати кожному роботу і визначити плату. Хтось не приходив. Поволі люди перестали сходитися. В місто вступив голод. Одразу вдарив скажений мороз. Не було світла, води, палива. В місто вступила смерть. Тоді почався великий розбрід: на вулицях серед снігових заметів коцюбіли трупи, хто міг, рятувався на села. Аж тепер виявлено ініціативу, вона була спрямована — як у мишей з кобля, що тоне, — на самоврятування.

Так було в Харкові. Інакше було у Львові. Події 30 червня відомі, нема потреби їх переказувати. Не будемо оцінювати їх з політичного погляду. Чи проголошення української держави тоді було актом державної мудрости, чи воно було виявом хлопчатого змовництва, — це для нас тут не важить. Важить психологічна сторона. Львов'яни оглядали скривавлені, задимлені Бригідки, — але не ждали, що хтось дасть їм нове життя, новий порядок, нове місце в новій Європі. Розумно чи нерозумно, але вони діяли. Державний прапор віяв на ратуші. Люди брали життя в свої руки. Вони стверджували Львів як столицю. Харків'яни не ствердили свого міста як столицю. Вони навіть не думали про таку можливість.*)

Вони не думали. *C'est le mot*. Провінція — не віконниці й голуби, не жалюзі й галки, не Ясперс у затишку безвиїзної гайдельберзької кімнати, не повія на мюнхенському дворі. Провінція — віконниці й голуби, жалюзі й галки, Ясперс у затишку своєї гайдельберзької кімнати й повія під дошаним дахом мюнхенського дворця. Провінція — все те, що не думає, що воно столиця світу. Провінція — все те, що не стверджує себе столицею світу. Провінція — не географія, а психологія. Не територія, а душа.

Що доброго може бути з Назарету? Назарет був глуха провінція. Звідти вийшов Ісус Назарей: він не мислив категоріями Назарету і Самарії і їх протиставлення. Для нього існувало людство, людина, світ і Бог. Назарет і Єрусалим стали осередками тисячолітньої історії. І коли йшли на Схід хрестові походи і коли сьогодні араби воюють бомбами з жидами, — це все постало — і багато іншого — з того, що Назарет стверджено центром світу

Нова Англія — Америка — була дикою провінцією старої Англії. Коли вона в роки 1774-1776 повстала проти метрополії, вона почала переставати бути провінцією. Потім Америка усвідомила свою самодостатність (док-

*)До відома. Це не дискусія про східняцтво й галичанство. Це простіше: режим відучив харків'ян діяти політично. В економічній парні Схід і Захід наш однаково продуктивні. В техніці перевагу має Схід. В мистецтві часто теж: порівняйте живі реакції східняків у театральній залі і приспаність галичан: спустилася завіса, вони мовчки виходять (ошлески й виклики для них була б провінційність!). Не віримо ані в переваги однієї з галузей нашого народу, ані в провід Віримо в гармонійну співпрацю — і взаємодоповнення. Не зважаючи на тимчасові побутові відмінності.

трина Монрое), потім вона проголосила себе стовпом і осередком нової віри — демократії і понесла цю віру в світ — і сьогодні стара англійська метрополія уже живе з тих крихт — духовних і матеріальних, що перепадають їй від колишньої колонії.

А історія Москви? Суздаль — провінція Києва. І коли Суздаль 1169 року повстає на Київ, — він проголошує цим, що він не хоче бути провінцією. Потім приходить ідея третього Риму, — а четвертому не бувати, потім у тяжкій кризі жовтневої революції ідея східноєвропейської імперії перетоплюється в ідею світової імперії.

А Київ, столиця в XII ст. і столиця ще в XVII ст., стає сірою провінцією. Співчутливо цитував Микола Зеров вірш Семенка:

Взагалі — чого я прибув сюди, в Київ?
Місто досить нудне...
І не знати, чи це ти в парк попав,
Чи десь в селі між чумаків...
Нема нічого більш прекрасного,
Як сьогоднішній день.
Я не дожену його тут,
Кожного дня я застаюсь ззаду
Тут, між своїми.

Нам це може бути прикро, але мусимо визнати: Москва стала столицею, Київ провінцією. Париж тому комунізується, що його вабить авреоля Москви. В протязі Париж — Падикив Париж оглядається на Москву, і так буде, доки Київ орієнтуватиметься на Падикив.

Столиці не бувають столицями вічно. Щоб бути столицею, треба не тільки мати й зберігати ідею, що піднесла людину — місто — народ. Треба зберігати її живою, сповненою духу живущого і духу експансії.

Москва-столиця має лічені дні. Її ідея ще має притяжну силу для тих, хто поза засягом її влади. Але вона вже тільки фальш і сухозлотиця там, де Москва панує. А Москва панує багато де. У Москви фактично вже нема ідеї, є тільки фрази. Розумніші росіяни передчувають це. Звідси ідея російського євразійства: оновлення Азії, очоленого Росією. Хай Москва впаде, — нова Москва постане в Сибірі. Не треба думати, що євразійство — тільки в еміграції. Коли Сталін розбудовує Урал і Кузбас, він розбудовує євразійство. Коли до ваших дверей уночі голосно стукають і пропонують відчинити „именем закона“, а потім везуть вас у глухому вагоні на Колиму або на Далекий Схід, — це не тільки боротьба з Києвом, це водночас реалізація євразійства: пот-

рібні робітники для постання Сибіру — нового центру світу.

Але тут шанс Києва. Хвильовий знав це, коли висував український варіант євразійства. Він називав його азійтстським ренесансом. Москва впаде. Вона вже падає. Її заступить той, хто достатньо схоче і достатньо зможе бути столицею. Хто буде духово самостійний і самостверджений: в русі, в чині, навіть в помислі. Спочатку і передусім у помислі. В ідеї.

Ідея наша зроджується заново в трагізмі загибелі хутора. Був етап, коли видавалося, що хутір ще можна зберегти. Етнографія здавалася мостом з минулого в майбутнє через незрозуміле сучасне. Грушевський доводив, що Україна завжди сама собі дорівнювала. Степан Смаль-Стоцький доводив, що українська мова завжди сама собі в своїй відокремленості дорівнювала. Вони виховували почуття національної гордості. В цьому їх велика заслуга.

Національна гордість — корінь і основа всього. Тисячу разів мав рацію Юрій Липа: боротьба за Україну, за українця, боротьба на Україні є боротьба тільки і виключно за чи проти національної гордості українця. Львів 30 червня 1941 року демонстрував, що він свою національну гордість має. Харків 26 жовтня 1941 року демонстрував — називаймо речі своїми іменами, — що його національна гордість приспана. Невіра в свої сили — брак національної гордості. Невіра в можливість української держави — брак національної гордості. Думка, що Шевченко, звісно, великий поет, але Пушкін чи Міцкевіч — більші, — брак національної гордості.

Майк Йогансен розповідав анекдоту: свіжо-українізований містюк, захоплений своїми успіхами в опануванні мови, поїхав на села. Іде селянським возом і скомбінує ультраукраїнську фразу, щоб припасти дядькові до смаку:

— А що, цього року вівса добрі?

Дядько відповідає:

— Да, етот год овьос харош.

Одному з двох розмовників бракувало національної гордості. Котрому — ще можна подумати (Для тих, кому правильна мова — напамільна й невідхильна ознака нації, думати нема над чим).

Мені довелося їхати з транспортом українців через Словаччину. На чолі транспорту стояла освічена людина і добрий українець. Він правдив переговорив зі

словацьким начальством. Словаки говорили з ним по-словацьки. Він міг говорити по-українськи або по-польськи — інших слов'янських мов він не знав. Українська мова ближча до словацької, ніж польська. При першій фразі переговорів зі словаками наш доктор переходив на польську мову. Це робилося автоматично: з вищими, з владою говориться не по-українськи. І це теж був брак національної гордості, хоч, правда, загнаний уже в підсвідомість.

Большевики знають, що роблять, коли з дня в день товчуть про „переваги“ російської культури і про впливи, впливи: Добролюбова і Чернишевського і Курочкіна — на Шевченка, Тургенєва — на Марка Вовчка, Горького на Михайла Коцюбинського, Пушкіна — на Лесю Українку, Решетнікова і Гл. Успенського, на Франка. Вони борються за національною гордістю українця.

В середині 30-х років кастрований „Березіль“ поставив „Талант“ Мих. Старицького. Одну з найменш відомих і найслабших п'єс драматурга. Після війни, тепер, п'єсу відновлено і навіть привезено на показ до Києва. Чому така увага до цієї слабенької п'єси? Секрет простий: п'єса двомовна. Пани говорять по-російськи; мужики — по-українськи. Сучасні пани — офіцери, урядовці, партійці — теж говорять по-російськи. Хай складається враження, що мова „культури“ — ніколи не українська.

Крапля падає за краплею. Душу українця продовбати тяжче, ніж камінь. На тисячі ренеґатів припадають десятки тисяч непоборних. Грунт родить українство. У глибині душі національна гордість все таки жевріє.

В понурий і спасивізований Харків у листопаді 1941 року з'явилося двоє українців з заходу. Вони привезли жовтоблакитний прапор — і одного дня він замайорів на Міській управі. І він став осередком притягання сил, пробудження національної гордості. Вона не була вбита. Але приспана вона була.

Заслуга вісниківства, передусім, її розбудження. Кожна зчервона-цегляна книжка була ударом по оспалю сті. Кожний удар лапою леопарда викликав кровотечу. А кров — це полум'я. Без вісниківства, можливо, не було б Хвильового і не було б державного прапора (хоч і без держави) на ратуші Львова і згодом на міській управі Харкова.

Але вісниківство було все таки тільки спробою зберегти хутір. Сучасна зрощеність вісниківства з Падиковим виразно це доводить. Як і Грушевський і Смаль-

Стоцький, воно культивує цілість у самозамкненості, звідси в нього виключність і принципова вузькість. Однією рукою воно підносило Київ на висоти майже містичні, з другою боку, воно ставило глухий мур між Києвом і світом. Воно казало: Київ є Київ. Світ є світ. Київ самостійний і незалежний від світу. Воно багато говорило про експансію і агресію, але воно розуміло під цим фізичний підбій світу. Мрії Юрія Липи про всіляких кольорів України зродилися з цього джерела. Треба було здобути Казахстан і зробити його Сірою Україною. Здобути Далекий Схід і зробити його Зеленою Україною. Липа відчував потребу зломити ті мурі, шити і — часто — просто фанерні куліси, які вісниківство ставило між Україною і світом. Але скутий чисто вісниківськими поняттями раси і волі, він робив це наївно і по-гімназійному замріяно.

Вісниківство — це була агресія Падикова. Це була спроба зусиллям зосередженої волі ствердити Падикив у світі, відгородивши його від решти світу. Збудувати острів, — але не серед озера, а серед суходолу. Хоч як Донцов воював з Грушевським і же з ним, це було пряме продовження діяльності Грушевського, тільки піднесені в ступінь фанатичної агресивності, вишкірености зубів і нагострености пазурів (леопард!). Це була спроба провінції протиставити себе світові, піднісши провінційність у святая святих.

Мені довелося прочитати кілька рецензій на виставу Гоголевого „Ревізора“ на німецькій сцені. Усім критикам німцям особливо впала в очі сцена, коли Бобчинський із сльозою в голосі просить п'яного Хлестакова переказати в Петербурзі, що от, у провінційному місті N, живе такий собі Петро Іванович Бобчинський. І більше нічого: тільки переказати. Німецькі критики уздріли тут щось таке echt menschliches, що затьмарило в їх уяві всі інші образи комедії. Це не дивно в Німеччині, яка після поразки свого вісниківства спустилася знов на рівень провінційности передвісниківської.

А що ж таке був, об'єктивно розглядаючи, весь етнографічно-народницький період нашої історії, як не просьба, щоб світ знав, що от живе на світі довкола провінційного міста Падикова — обмовка, я хотів сказати: Києва — такий український народ. А п'яному Хлестакову, що „зриває квітки насолоди“, звичайно, байдуже, живе той народ чи не живе і нещасний він чи не нещасний. Хіба позичити в нього — навіки позичити — 50

карбованців, за що і дістати собі ж таки подяку! Це той самий етап, що переживала й Німеччина до Бісмарка.

І от просити надокучає. Чи не краще вимагати? Бісмарк грюкає кулаком об стіл. Гітлер махом руки посилає військо на схід, захід, північ і південь. Хай знає проклятий світ, що живе в провінційному місті Петро Іванович Бобчинський. І Донцов грюкає по столі і хоче ствердити існування в світі Петра Івановича Бобчинського. Правда, він не має війська і не має битв під Садовою, Седаном, Дюнкерком, Ель Алямейном і Сталінградом. Але хоч у менших масштабах, процес перебігає паралельно і з тією ж закономірністю.

Провінція може ствердити себе тільки тоді, коли вона, спираючися на свою традицію, висуне надпровінційну ідею. Світ не цікавить існування Бобчинських у дуже добре гаптованих сорочках і провінційних міст, де вони живуть. Якщо Бобчинський просить, у нього „позичать“ 50 карбованців, які прокутять у Санкт-Петербурзі. Якщо він буде грюкати по столі, проти нього укладуть союз і постараються його знищити. Його не знити тільки тоді, коли він сам перейде межі своєї провінційности. Світ має жалю ще менше, ніж п'яний Хлестаков. Стадія зухвалого Бобчинського кінчається розгромом і відкиненням його на стадію попереднього, жалісно-сльозливого Бобчинського. Так відкинено Німеччину 1918 року. Так відкинено Німеччину 1945 року. А хіба мало проявів такого відкинення в рецидивах просвітянщини й просвітянського соціалізму в нашій сьогоднішній дійсності, пресі, мистецтві?

Потебня казав: „Наші батьки й діди були сильні в своїй народності мимоволі і самі, не усвідомлюючи собі того, могли ще залишатися українцями; але ми вже можемо бути сильні тільки свідомістю своєї окремішности“. Цю свідомість окремішности Грінченко прищеплював, видаючи популярні книжечки про гетьманів, про те, як постав світ, і про те, чому іде дощ; Сергій Єфремов, підносячи патріархальність Марусі і засуджуючи аристократок Ольги Кобилянської і еротику Гната Хоткевича; Грушевський, ототожнюючи антів з українцями; Степан Смаль-Стоцький, обґрунтовуючи споконвічність і найсправжнішу слов'янскість української мови; Донцов, доводячи принципову, одвічну несприйнятність російської культури для українців. Все це було потрібне й добре. Одначе все це було культивування Пацикова. Все це

означало ізоляцію від світу. Все це означало ідеологію острова. А ми — на материках.

І тому перефразуємо Потебню: Наші народники й вісниківці ствердили свідомість нашої окремішності; відкрили нам очі на нашу традицію; обґрунтували нашу самобутність. Але ми вже можемо бути сильні тільки вмінням включити себе в світ і — поганий той воєк, що не вмів бути генералом — повести його за собою. Це робить тільки ідея. Ідея виростає із схрещення традиції і самобутності з добою і простором. Хвильовий знав про це, коли говорив про азійський ренесанс. Німеччина й досі не знає про це, хоч двома війнами вчено її цього.

Застережимося: вищий етап не виключає нижчих. Для малих і дорослих підлітків і тепер корисні Кашенко й Просвіта. Для юнаків різного віку — від 15 до 80 років — і тепер потрібне вісниківство. Кожна культура многошарова. Вищі шари не виключають існування нижчих. Франція має Валері, Кльоделя і Сартра, але має і Дюма, Льоті і П'єра Бенуа. Англія має Олдінгтона, Гакслі і Еліота — і має Конан-Дойла і його послідовників. Наше становище ускладнюється тим, що при пропорційно малій, незмірно малій кількості інтелектуального активу ми мусимо одночасно обслуговувати і активізувати всі три шари нашої культури. Звідси (і з обмеженості Падикова) виростає взаємна зневага і поборювання. Просвіта ненавидить вісниківство. Вісниківство зневажає Просвіту. Обоє вони не можуть спокійно говорити про третій, вищий етап. Цей, з трудом пробиваючи собі шлях у тяжких обставинах, починає громити просвітянство й вісниківство як такі, тоді як має виступати тільки проти їх зазіхань на монополію і провід. І так обмежені національні сили марнотратно вичерпуються у взаємній боротьбі, тоді як вони мусили б посісти ділянки спільного фронту одне побіч одного — і цілком звернутися на війну з зовнішнім ворогом. Перешкоджають цьому тільки амбіції: як визнати, що моя ділянка, хоч і потрібна, але не єдина, не головна, а підрядна? Або хоч головна, але не єдина?

Франція теж не тільки Париж. І вона не може існувати без Падикових. Звіди приходять у національний організм живущі соки, червона кров. Але там Падикови знають свою підрядну роль і не претендують заступити Париж і з пошаною на Париж дивляться. Історія лишила нас без нашого Парижу, і ми вирішили заступити

його Падикивим. Марні спроби, даремні зусилля. Якщо так триватиме далі, це означатиме самогубство. Не хочемо руйнувати наші Падикиви, але Картагена провінційності як осередку й суті нашої культури й духовості мусить бути зруйнована. Ми не на острові, ми на материках.

Але парадоксальність нашого становища в тому, що ми одночасно мусимо будити елементарну національну свідомість і закликати до національної виключності, закликати до національної виключності і боротися з нею, прагнучи включитися в світ і обгорнути світ. Логічно протилежні етапи історично опинилися поруч. Не маємо права зректися жадного. Тим важливіше визначити місце й межі кожного, виробити основи співпраці, співіснування. Опрацювати диспозицію єдиного фронту.

Наш поїзд їде до Мюнхену. Але тепер ми вже знаємо: Мюнхен — провінція. Сучасна провінція. Провінція, відкинута з позиції зухвалого Петра Івановича Бобчинського на позицію зворушливого (*echt menschliches*) Петра Івановича Бобчинського. Водночас провінція *sub speciae Antichristi venturi*. Дві столиці світу — Москва і Нью-Йорк — не вічно будуть столицями світу. Одна втратила свою ідею. Другий — надщерблює її своєю теорією *smelting-pot*. Тут шанс Києва. Картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована.

Провінція втрачає свої зовнішні атрибути. Їх, правда, ще більше, ніж досить. На острові до ясена була прибита дошка, на ній висів правильник табору. Він починався так:

„І. Назва та характер табору: Пластовий Юнацький Табір о характері *виловно-вишкільнім* із окремим *узглядненням водних занять*“. Це написано дитячою рукою на лінованому папері. Але текст складала напевно не дитина. Ми зберігаємо февдальний звичай цілування рюзок усім заміжнім паням і навіть культивуємо це як *чразок чемности* в шкільних читанках, затверджених ЦПУЕ. На сцені найкращого нашого театру співають арії:

Тихе саяво сонпе з неба шле,
Йому нарешті жінка ти будеш вже.

Це все і багато іншого — від нашого ще недавнього селюцтва, від культурництва, від бажання скидатися на панів (Микола Куліш мовляв: Нація дядьків і перекладачів), від комплексу меншевартності. Та все це — реш-

тки. Поведінка о провінційнім характері ставатиме дедалі смішнішою і виведеться. На Сході — в Україні і на Заході — в Америці. Тяжче з смаками, уподобаннями, ідеями чи безідейністю.

Ми говоримо про азіатський ренесанс, а при зустрічі з людиною Сходу морщимо ніс. Пригадую: я відвідала хвору Гриневичеву, що лежала в Мюнхені в лікарні для ДП. Сусідка їй була калмичка. Як захопилася нею вже тяжко хвора, але завжди — за власним висловом — *geistessprühende* Гриневичева! Вона записала від неї калмицьку абетку, опис жіночих убрань калмицьких, відомості про калмицьку музику, медицину. І вона переповіла мені зустріч німецького пастора з калмичкою. Пастор відвідує лікарню. Він почув, що лежить буддистка і попросив дозволу розповісти їй буддистську легенду. Ось легенда: троє людей своєю святістю так догодили Богові, що коли вони купалися в ставку, їхні одяги висіли в повітрі, як надягнені на них, і вигрівалися на сонці. Раз, коли вони купалися, налетів орел і вихопив з води рибу, яка полонила їх блиском своєї луски. Перший праведник сказав: — Яка зла птиця! — Він сказав це, і його одяга впала на землю. Другий сказав: Бідна риба! — і його одяга впала на землю. Третій промовчав — і його одяга лишилася висіти. Він подумав: „Я не мушу втручатися. Хіба риба не полонила нас своєю красою, блиском луски в повітрі? І хіба орел не потребує їсти?“

Легенду розповів німецький пастор-євангелик буддистці - калмичці. І коли він відходив, вона, немолода вже жінка, буддистка, поцілувала йому, німцеві, молодому, руку.

Цю подію, цю легенду розповіла мені Катря Гриневичева — може найменш провінційна і найбільш аристократична з усіх українців, що я знав. Це не робилося порядком здійснення теорій про азіатський ренесанс і ролі України в ньому. Це робилося порядком відчуття спорідненості високого. І з таких почувань і зустрічів зроджується ролі України в азіатському ренесансі. Але це означає: вийти за межі нашої провінційности. Пробити панцер самозамкнености, яким ми мусіли колись відгородитися від світу, щоб ствердити себе, але який тепер мусимо скинути з себе, як змія, виростаючи, лиснаву шкуру на весні.

Це відчувала Гриневичева. Зате вона все життя каралась, живучи „не на своїй вулиці“ — серед міщанства, плебейства, нетерпимости і естетичної глухоти. Цього

не відчувають навіть проповідники провідництва України в азійському ренесансі. Такий С. Николишин („Культурна політика большевиків і український культурний процес“). Він пише про Хвильового. Він вітає погляди людини 13-го травня. А трошки далі вже галасує — засмічують українську літературу „працями семітських та монгольських елементів, в оригіналі та перекладах“. Семіти, це араби. До них прислухається Англія, Америка, Росія. Але що нашої провінції? А монголи! Таж вони з косими очима й вилицюваті. Ними дітей лякати.

І лякають самих себе, як діти. А водночас всеу присягають на ідею азійського ренесансу. Або визнання азійського ренесансу, або „засмічування монгольськими елементами“. Або світовий розгін і розмах, або вузькоლობість. Або столиця — або провінція.

Зрештою не будьмо несправедливі. Николишина нема. Його книжка написана перед війною. І вона — суцільне борсання. З одного боку — глибокий вгляд у підсвітські справи, часто проникливе розуміння культурно-політичних процесів. З другого — тенета вісниківської вузькості, фанатичного самообмеження, яке одначе тоді було потрібне, бо було закономірним етапом нашого ставання. За цей час зайшла війна. Вона багато чого навчила тих, хто вчитися хотів. Хто знає, чи перевидав би свою книжку Николишин сьогодні. Бо він мусів би зважитися: або старе вісниківство — і винищення „монгольських і семітських елементів“ як один з виявів його — або новий етап. Вісниківство — не тотожність з націоналізмом. Це один етап його. Він був свого часу потрібний, і навіть його хиби були доконечні. В інших обставинах етап цей стає мертвий, мульткий і шкідливий. Соціаліст Винниченко писав: „Усяка глупота на світі, хоч би вона й соціалізмом називалася, не проходить безкарно“. Перефразуймо це на адресу націоналізму, Не можна допустити, щоб націоналізм перейшов на стадію глупоти.

Книжка Николишина має дві орієнтації: на живе життя і на мертві приклади. Це була книжка роздвоєности. Коли він писав: „На Запорізькій Січі „Отче наш“ було гаслом, подібним до недавнього „Земля і воля“ або нового — наша держава! І отчеш побідив, як побідила земля і воля і як побідить наша держава на чолі азійського ренесансу!.. Націоналізм виховує усюди новий тип українця, що відрізняється од усіх попередніх — вірою у нову велику місію України“, — коли він це

писав, він був з живими і широкочоломи. Але коли він твердив: „Модерний націоналізм відкидає асиміляцію, бо йому не ходить про механічне збільшення числа членів своєї нації, а про владу людей своєї нації і то всюди. З цієї причини викидається жидів з модерних націй, хоч вони й чудово говорять і пишуть і вважають себе за щось не те, чим вони насправжки є“ — це прямо суперечить попереднім думкам, це має дуже поганий запах, і це прямо суперечить фактам. Найбільш пройняті націоналізмом країни — Росія, Америка, Італія не викидали жидів і не боялися асиміляції чужих. Тільки провінційна Німеччина пішла на цю дешевинку. Що ж, провінційне тягнеться до провінційного.

Тому книжка Николишина — і не „великий осяг теоретичної роботи“, і не „безсмертна“, і не „геніяльна“. Але вона корисна в аналітичній частині, і вона справді надзвичайно цікава як психологічний документ — спробою, часто може навіть не усвідомленою, поєднати не поєднанне, сполучити несполучне: новий етап із старим і ве з мертвим. Документ заборсаности розумної людини в тенетах змертвілого. Не ворожімо, яку позицію посів би Николишин тепер. Але ясно одне: одну з двох, не обидві, що сплетені в його книжці.

Так стоїть справа з „монголами й семітами“. Не краще з росіянами. Ми в стані війни з Росією. Це незаперечний факт, і від наслідків війни залежить наше бути чи не бути. І Росії, зрештою, теж. Здавалось би: треба вивчати ворога, треба знайти у нього свою п'яту колону, своїх квіслінгів. Більш, ніж слушно констатував рису нашої доби Р. Лісовий („Суспільність і наука“ — „Студентський вісник“, 1): „Війна поширилася на „внутрішні“ чи „глибинні“ виміри“. В сучасній війні все країни роздвоєні. Росія Сталіна воювала з Росією Власова; Норвегія Квіслінга з Норвегією короля; Німеччина Гітлера з Німеччиною Павлюса й Бехера; Франція де-Голля з Францією Петена. Було дві Італії, дві Румунії, дві Сербії й Хорватії. Росія має на Україні свою п'яту колону, яку не треба недоцінювати. Всякі Крамаренки в Харкові, Штепи в Києві, Севастьянови в Вінниці, Власовщина в Німеччині навіть у тісних умовах німецької окупації ого як показали свої зуби. А ми проголошуємо всіх росіян виродками і ставимо перед собою суцільну стіну. Знов — катастрофічне затримання на попередньому етапі, коли вся

суть була в тому," щоб відмежувати себе. І кінець-кінцем — знов провінція.

Один з „нищівних“ наших ударів по росіянах: вони втратили слов'янську чистоту (щоб не сказати: чистоту слов'янської крові), помішалися з фінами. Милій Боже, цей удар б'є не по росіянах, а прямо по нас. Замість єднатися з тими фінами проти Росії ми ставимося до них, як львівська перекупка до вперше побаченого — в уніформі советського танкіста — калмика: страхається сама і лякає ним дітей. Їй не зрозуміло, що це її союзник і друг.

Чому кровні зв'язки з фінами мають компромітувати росіян? Та фіни в тисячу разів культурніші, симпатичніші й порядніші від пересічного росіянина (чим не хочу сказати, що всі росіяни негідники). Фінська культура дала люدتву Акселя Галлена, Яна Сібелюса, „Сім братів“ Акселя Ківі, Юго Аго, Ейно Лейні і багато інших. 1943 року українець Богдан Кентржинський видав у німецькому перекладі „Фінські балади“ Ейно Лейні з чудовими гравюрами Ууно Есколя. На жаль, на превеликий жаль, книжка лишилася чужа нашому читачеві. Він не знає гордого Юлермі, що втратив садибу, дружину, сина, але не просив пощади й милосердя і не злякався смерті, коли перед ним розверзлася земля і виригнула полум'я, бо — „прийде інший час, час жорстокий і твердий, смерть нікого не злякає і не повзوما ітимуть люди в її царство“; не знає „сина рабів“, якому мати рідними піснями вклала в груди ненависть і зневагу до поневолювачів і який умер, а не скорився ворогові, слова до нього не промовив; не знає помсти страшного Кіммо; не знає, як „темна дитина“ пододала страхіття вогню, води і людської душі і гордо вступила в життя; не знає віщого Ковти, що збагнув усю премудрість землі: „Тільки в сталі силу знайде сталь“, „Тільки в крові силу знайде кров“ і що не здригнувшись вступив у царство смерті, свідомий, що повернення звідти нема, але жадібний знати її таємниці: „Він назад не оглядався, він зорив у ніч, у присмерк смерті. Без поквапу й без вагання він ішов східцями вниз“.

Чи поводився за останні роки якийнебудь народ героїчніше від фінів? Прийняти бій з Росією і фактично завдати їй поразки (1940) — для тримільйонного народу — чи це мало? Воістину вчитися нам і вчитися у фінів. І фіни мріють про велику Фінляндію — від Балтики поза Урал, про відродження і влучення в свою ор-

біту карелів, комі, мордві і всіх тих галузок фінського племені, яких розвиток штучно спинила Москва. А ми переймаємо від Москви зневагу до цих племен і думаємо, що цим воюємо з Москвою! Який страшний вияв провінціалізму!

Зневагу до монголів, семітів і фінів ми позичили з Москви. Наївну теорію нашої історичної ролі як заборони Європи від Сходу ми позичили в Варшаві. В Польщі вона мала тень радії; бо Польща — найсхідніша католицька країна (Але тільки тень!). Поза тим і там вона смішна. Згадаймо, як у „Krzyszowcach“ Зоф'ї Козак-Щуцької два польські лицарі перемагають невірних під Антіохією — і тим рішають долю хрестового походу, долю Європи, долю світу. Навіть і там, під Антіохією! Провінційна національна пиха завжди смішна. Її наслідки — тільки катастрофи. Чи треба перегортати сторінки історії Польщі?

Україна — не найсхідніша християнська країна. Не говоримо про Москву. Але були Грузія, Вірменія, Візантія, християнські країни Близького Сходу. Азійські орди стримувала Хозарія. Татар ми стримували, але і Угорщина, і Польща, і німці. Турків — ми, але і Угорщина, і Австрія, і Балкани, і Польща, і Венеція. Маврів — Іспанія і Франція. Останнього удару татарам, туркам, і маврам завдали не ми.

Ми так само, як зі сходу, боронилися і з заходу. Згадати війни з Польщею від Володимира Великого, з Угорщиною, з німцями (Грюневальд!). Ми нападали на Візантію і тим посилювали Азію. Кінець-кінцем: всяка країна, що має східні і західні кордони, борониться з заходу і сходу. Ми боронилися від Азії, але і від Європи. І так робив би кожний на нашій території. Якби половці або печеніги знищили нас, вони рівно такою ж мірою протистояли б дальшим азійським ордам і, отже, були б „заборолом Європи“. Живий доказ — угорці. В IX сторіччі вони вдерлися з Азії в дунайську долину. Відтоді вони, будиши азіяти, боронили ввесь час Європу проти сходу — проти турків і татар. Заборольна теорія — самопотішна. Вона була теж доцільна на етапі нашого відгороджування від світу. Ми переросли її.

Шанс України — не в заборольності, а якраз у рибіжності. Сотні років ми плачемо, що ми — чайка при битій дорозі. Прежалісна пісня і справді гарна. Пластуні, правда, її на острові не співали. Але шанс України якраз у тому, що вона при битій дорозі. Що вона і Ев-

ропа і Азія. Наша культура вбирала елементи з обох сторін світу. Було багато орієнтальних впливів і зв'язків. Їх треба виділити, вивчити, випнути. Трипілля і Іран. Візантійське зацелення теж було східне. Шпенглер розглядає візантійську культуру як арабську. Слово о полку Ігоревім зв'язане не тільки з нормандським заґами і піснею про Ролянда. Воно зв'язане з біблією і епосами Сходу. Злочин Росії не тільки в тому, що вона відірвала нас від Європи. Вона відірвала нас і від Сходу. Вона виховувала не тільки европофобство, а і зневагу до Сходу.

Сходознавчий рух двадцятих років нашого сторіччя (Кримський—Хвильовий—Його полюси) не був випадковістю. Зв'язки з Туреччиною, Іраном, Японією, Грузією, Вірменією не були ні грою, ні помилкою. Калмики нам теж потрібні. Це знав Хвильовий. Це відчувала Гриневичева. Не втямки це епігонам вісниківства і львівській перекупці. Наш „Березіль“ ішов у ногу з жидівським театром у Москві і грузинським імени Руставелі в Тбілісі, і імена Курбаса, Грановського, Ахметелі мають усі підстави стояти поруч. І так їх оцінила Москва, всіх знищивши або вигнавши. Але тим, хто передруковує тепер Геніалішину, це байдуже, і вони навіть не знають, що геніальний твір Шота Руставелі звався „Витязь у тигровій шкурі“, а не „Витязь у багровій шкурі“.

Картагена нашої провінційности мусить бути зруйнована. Суть не в запереченні імперіяльної концепції заради ствердження провінційної, а в виробленні вищої імперіяльної. Говорячи про імперіяльність, ми не маємо на увазі кладання зубами і загарбання (в уяві!) чужих територій. На це ми надто слабкі, та й застарілі вже ці методи будувати імперії. Кіплінґ,— ідеал вісниківства— сильний поет, але в наш час важливіші квіслінґи, ніж кіплінґи, а вміння розколоти й розкласти ворога може важливіше від фронтowego пляну генерального штабу. І наша національна гордість, яку нам треба плекати, плекати й плекати, не ростиме з самозамкненості й зневаги до інших різного кольору шкури народів. Судилося нам бути не тільки Європою, а і Азією. Судилося бути Україною. Не Францією, не Німеччиною, не Англією. В епоху кулачного розбору світу недобре було бути чайкою при битій дорозі. В нашу епоху позиція ця — ключ до майбутнього. У Миколи Куліша в образі Марини вже є проблиски цього відчуття. Зрозуміти це — означає ствердити себе.

Тут наші очі повертаються до школи. Шов сказав: „Хто вміє щонебудь, робить це; хто нічого не вміє, — вчить“. Наш учитель не завжди вміє вчити, але героїчно тримається на національних позиціях. Лихо в тому, що ці позиції майже завжди були провінціальні. Позиції не чіпайте нас — ми не чіпатимемо вас. Не можна виховувати тільки на Квітці-Основ'яненкові і Нечуєві-Левицькому. Прямий шлях приведе учня не до Самчука, Косача і Осьмачки, а до Кащенка і А. Чайківського. Не до трагедії наших днів, а до мертвої ідилії колишнього хутора.

Від доби ми засвоїли елементи масовості виховання. Ми не засвоїли усвідомлення свого місця в світі. Ми стверджуємо: Україна. Ми забуваємо додати: і світ. Ми вчимо людей умирати за Україну. Це, на жаль, теж погрібно. Але чому ми не вчимо жити за Україну? Жан Геенно вимагає, щоб „починаючи від школи, дитину трактовано не як масову людину, а як людину“. Він наводить гасло Жореса: не протиставляти еліту масам — „з самих мас творити людську еліту“. Наскільки це важливіше для народу, зараженого і загроженого провінційністю!

Доба функційності убиває галок і віконниці, перини і жалюзі; мюнхенські голуби теж приречені. Їх з'їдять або позвертають їм шиї під час найближчої війни, як це сталося з голубами в окупованих німцями країнах. Побут людини перестає бути провінційним. Ми намагаємося провезти провінційність з собою — іноді возами домашніх манатків, іноді — бодай колодою карт, за якими можна провадити вечір за вечором — ніби, ніби нічого не сталося. Ми цілуємо ручки і титулуємо один одного мертвими титулами. Це все не страшно. Це буде звищено.

Але наша внутрішня провінційність — це страшна небезпека. Доба функційної сірости її не винищить. Навпаки, вона сприятиме їй. „Душу золотым микробом выел рубль“ — писав про своїх сучасників Маяковський. Буде це не рубль, а доляр чи медаль верховного совєта „За доблесть,“ — це не міняє справи. Доба відає душу. Доба виховує масову людину з порожньою душею. Виконавця наказів. Егоїста й себелюба. Людину без особистості і національної гордині.

Тут приходить на допомогу наш традиціоналізм. Не препаровано-нормально прописний псевдоелітарний типу — „Духу нашої давнини“ Донцова. Не розевроп-

лений, розсироплений. Не замкнений у собі. Відкритий вітрам історії. Хай гудуть з Заходу і зі Сходу. Хай зустрічаються. В їх зустрічі, на битій дорозі існує Україна. Колись Фіхте писав: „Культурна Німеччина не може сподіватися на тривалість без політичної Німеччини“. Це стосується і до України. Не мистецтво і не наука побудують Україну — а зброя і труд, політика і зброя. Але поки політика і зброя спрямовані на ідеали провінційності, вони означають тільки марні загибелі кращих людей. І тому сьогодні слово належить мистецтву і науці.

Коли до лікаря приходять юнак, хворий на туберкульозу і водночас на коліт, лікар спершу береться лікувати коліт. Він знає при цьому: коліт не загрожує життю пацієнта, — туберкульоза може дуже швидко обірвати його дні. Але щоб перебороти туберкульозу, організм мусить сприймати харчі. Травленню перешкоджає коліт.

Наш суспільний організм зацеплений страшними туберкульозними бацилами нищення з Москви. Нас може врятувати політика, зброя, організація. Але цих ліків, пієї харчі не може сприйняти національний організм, поки він хворий на нестравлення. В медицині воно зветься коліт, у нашому житті воно зветься провінційність. Розуміємо обурення і нетерплячку наших політиків, коли замість лікувати смертельно-небезпечну хворобу беремося лікувати нібито другорядну. Однак тут лежить ключ до видужання. І тільки тут. 20 років учив Довцов, що культурник — лайливе слово. Все змінюється. До компромітації — на жаль — іде наша політика. Культура виходить знов на перший плян. Щоб не стало лайливим слово політик — а до того вже недалеко — потрібне щеплення культури.

Не провінція, а світ: Україна і світ. Не Європа і не Азія, але і Європа і Азія. Отже, ще раз: Україна в світі. Не острів серед суходолів — припонтійських і тучних, але що ж з того, — а осередок двох материків.

Ми наближаємося до Мюнхену. Поїзд гуркотить по валках і розвилах. Раніше наближення до міста впізнавалося з розлитого довкола світляного німба. Тепер міста темні, ліхтарів мало, і вони ледь світяться, і наближення міста упізнається з руїн. Вищерблені стіни, купи цегли, бляхи, оголені кімнати, кльозетні чашки, повислі на привселюдний погляд у повітрі... І хай Мюнхен теж провінція, — все таки той факт, що нас зірва-

ло з наших островів, з наших тихих озер і ясних зір і принесло до руїн Мюнхену, — може це добре. Ми не хотіли, щоб упав наш хутір. Але раз він уже впав, раз він мусів упасти, — з трагедії хутора виснуймо наш новий заповіт.

Поїзд стихає рух, нетерпеливі вже вискакують з вагонів, моментально перон заповнюється лавиною людей. Вони забули про своє куняння в вагоні, вони біжать, штовхаючися, щоб швидше пройти повз контрольну будку, щоб зайняти місце в трамваї, щоб швидше бути при своїх справах. Озеро вже нікому й не в думці.

Прощай, озеро! Драстуй, зруйнований Мюнхене, день сьогоднішній!

Баварія, березень 1948.
